

Редакциялык коллегия:

Эркебаев Абдыганы (башкы редактор)

Эралиев Сүйүнбай

Садыков Жалил

Султанов Омор

Кыдырбаева Раиса

Жигитов Салижан

Даутов Кадыркул

* * *

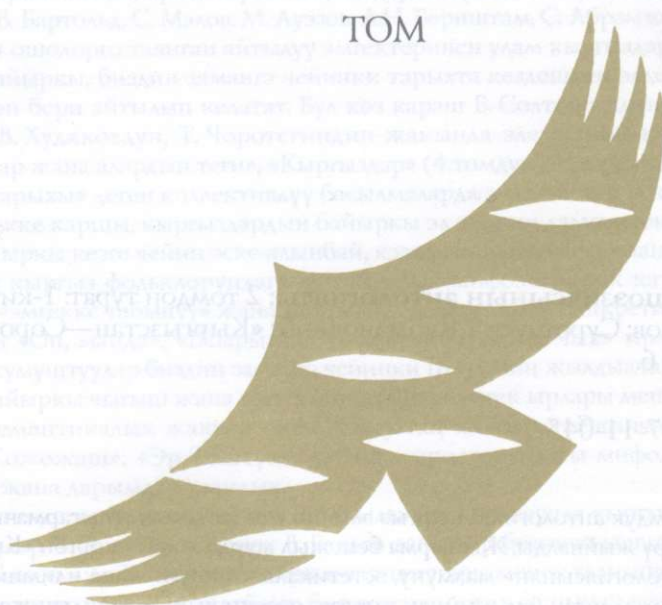
Түзгөн Жусупов Кеңеш

Сүрөтчүсү Курманов Таалай

Редактору Кадыров Ысмайыл

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНЫН АНТОЛОГИЯСЫ

I
ТОМ

«КЫРГЫЗСТАН – СОРОС» ФОНДУ

БИШКЕК 1999

ББК 84 Ки 7-5

К—97

Бул китеп «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим жана маданият министрлиги менен бирдикте «Кыргызстан — Сорос» фонду тарабынан чыгарылды.

Программанын демөөрчүсү — америкалык белгилүү финансист жана ойчул Жорж Сорос.

К—97 Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 2 томдон турат: 1-китеп Түзгөн К.Жусупов; Сүрөтчүсү Т. Курманов. — Б.: «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1999.-740 б.

ISBN 9967-11-045-7

Бул эки томдук антологияга кыргыз элинин өтө бай оозеки чыгармачылыгынын мыкты үлгүлөрү жыйналды. Жыйырма беш жыл мурда жарык көргөн «Кыргыз поэзиясынын антологиясынан» мазмуну, эстетикалык табити жана илимий ирээттөө жагынан айырмаланган бул жыйнак улуттук оозеки чыгармалардын жаңы табылгалары, мурастары менен толукталды.

Китеп кыргыз рухий маданиятына, адабиятынын тарыхына кызыккандарга жана поэзияны сүйгөн окурмандарга арналат.

«Кыргызстан — Сорос» фонду бул китепке өздөрүнүн ой-пикирлерин, сунуштары менен каалоолорун айтуучуларга ыраазычылыгын билдирет.

К 4702300200-99

ISBN 9967-11-045-7

ББК 84 Ки 7-5

© «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1999

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ КЫЛЫМДАРДЫН КЫЙЫРЫНДА

«Өнөр өлбөйт», — деп айтылат элибизде. Мындан өнөргө, жалпы эле чыгармачылыкка, талантка болгон кандай гана бийик баа, терең урмат сезилет. Өнөргө байланыштуу түрдүү көрүнүштөрдүн ичинен элибиз өзгөчө урматтаганы, артыкча баалаганы — асыресе, сөз өнөрү, анын ичинде поэзия. Мунун айкын далили — кылымдардан кылымга өтүп келаткан «өнөр алды — кызыл тил», «кызыл тилин безенткен», «кызыл тилин сайраткан» деп акындарга карата колдончу кеп-сөздөр.

Ошентип, «кызыл тил» — сөздүн түз маанисинде да, өтмө маанисинде да — түбөлүктүү нерсе: адам барда, эл барда тил, поэзия кошо жүрөт, алар бирисиз бири жашай албайт. Буга кыргыз поэзиясынын тарыхы айдан ачык күбө.

Байыркы кытай, араб, парсы жазма даректеринен жана И. Бичурин, Ч. Валиханов, В. Радлов, В. Бартольд, С. Малов, М. Ауэзов, А.Н. Бернштам, С. Абрамзон өңдүү залкар илимпоздордун ошолорго таянган айтылуу эмгектеринен улам кыргыздар — борбордук Азиядагы эң байыркы, биздин заманга чейинки тарыхта кездешкен элдердин бири деген пикир көптөн бери айтылып келатат. Бул көз караш Б. Солтоноевдин, А. Байтурдун, Ө. Караевдин, В. Худяковдун, Т. Чоротегиндин жакында эле жарык көргөн эмгектеринде, «Кыргыздар жана алардын теги», «Кыргыздар» (4 томдук), «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы» деген колективдүү басылмаларда андан бетер бекемделди.

Тилекке каршы, кыргыздардын байыркы эл экенин далилдеген башка бир үрүнттүү жагдай акыркы кезге чейин эске алынбай, кээде ага караманча маани берилбей жүрөт.

Мен кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык катмар, атап айтканда, байыркы «эмгекке табынуу» жана жанрдык-идеологиялык синкретизм менен тыкыс байланышкан «Оп, майда», «Шырылдаң», «Бекбекей», «Тон чык» ырларын көңүлгө түйүп жатам. Окумуштуулар биздин заманга чейинки III—I миң жылдыктарга таандык деп эсептешкен байыркы чыгыш жана грек адабиятынын эмгек ырлары менен алардын композициялык-семантикалык жактан окшоштугу таң калтырат. Экинчиден, ушундай көөнө доорго «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Манас» эпосторундагы мифологиялык катмарлар, ырымдар жана дарымдар таандык.

Кезегинде, тагыраак айтканда, XIX кылымдын ортосунда кыргыз фольклорун алгачкы изилдөөчүлөр Ч. Валиханов менен В. Радлов дагы бир бөтөнчө жагдайга көңүл бурушкан. «Манас» менен «Эр Төштүктүн» айрым варианттары менен таанышкан В. Радлов кыргыздардын элдик поэзиясы «кандайдыр бир өзгөчө доорду башынан кечирип жатканын, аны баарыдан мурда, нукура эпикалык мезгил деп атаса болорун» айтып келип, аны Трюян согушу жөнүндөгү байыркы гректердин эпикалык ырлары менен салыштырган. Анын пикири боюнча, эгерде казактарда негизинен лирикалык поэзия өнүксө, кыргыздарда «тескерисинче эпикалык поэзия гүлдөп өнүккөн, ал эл чыгармачылыгынын дээрлик бардык түрлөрүн баш ийдирип, лирикалык ырларды гана жокко чыгарбастан, прозадагы бардык болумуштарды, жомоктор менен аңгеме-баяндарды оп тартып өзүнө сиңирип алган». Ч. Валиханов да негизинен ушундай ойдо болгон.

Менимче, бул залкар илимпоздордун пикирлерине сын көз менен кароо зарыл, анткени мында тарыхый мамиленин жетишсиздиги (таптакыр эки башка тарыхый доордун — байыркы доор менен XIX кылымдын көрүнүштөрүн бир катарга коюу) жана иликтенген материалдардын (казак менен кыргыздын лирикалык жана эпикалык поэзиясынын алакасы жөнүндө сөз болгондо) аздыгы даана байкалат.

Себеби бизге келип жеткен маалымат-материалдарга таянсак, кыргыздардын оозеки поэтикалык чыгармачылыгы бир кыйла бай жана көп түрдүү. Айталы, анда төмөнкүдөй лирикалык жана каада-салт ырлары көзгө чалдыгат: эмгек ырлары; ырымдар жана дарымдар; үрп-адат ырлары, сүйүү ырлары, айтыштар, арман ырлары, жоктоо ырлары, кошоктор, эскерүү ырлары; коштошуу ырлары, керээз ырлары, мактоо ырлары, арноо ырлары, мазактоо-кордоо ырлары, тамаша ырлар, оюн-зоок ырлары, бешик ыры, бөбөктөр ыры, ырым-жырым (диний) ырлар; термелер, санат-насыят, накыл ырлары; тарыхый ырлар. Демек, кыргыздардын ырлары башка элдердин оозеки поэзиясынан анча айырмаланбайт, айрым учурда атүгүл архаикалык мүнөзгө ээ. Маселен, мал чарбачылыгына байланыштуу байыркы «Бекбекей», «Шырылдаң» сыяктуу ырлар орустардын жана казактардын фольклорунда жолукпайт. Мындан тышкары кыргыз фольклорунда дыйканчылыкка байланышкан «Оп, майда» сыяктуу эгин себүүгө, сугатка, кызыл кырманга, ыйык нанга арналып, дыйкандын маңдай тер, таман акысын баяндаган ырлар сакталып калган. Кыргыз фольклорунда колунан көөрү төгүлгөн элдик чеберлерге арналган «Кийим бычканда», «Тон чык» өңдүү ырлардын бар экени да өтө кызыктуу. Дагы бир маанилүү нерсе — дыйканчылыкка жана кол өнөрчүлүккө арналган ырлар кыргыздар байыркы доордо жана кийинки мезгилдерде жалаң гана көчмөн турмуш сүрбөгөндүгүнөн кабар берет. Бул багытта ал ырларды отурукташып, дыйканчылык жүргүзгөн тажик жана өзбек элдеринин ырлары менен салыштыруу өтө кызык. Алардын оозеки поэзиясында мааниси жана аталышы боюнча кыргыздардыкына ото окшош, мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка, кол өнөрчүлүккө байланышкан ырлар бар.

Байыркы жанрлардын катарына, мурда белгиленгендей, ырымдар жана дарымдар кирет. Монгол жазуучусу жана окумуштуусу Л. Түдэв андай көрүнүштү «шамандар поэзиясы» деп атайт. Кыргыз фольклорунда адамдын айрым жашоо-турмушуна жана ишмердигине, анын ой-мүдөөсү менен үмүтүнө байланышкан тигил же бул ырымдар менен дарымдардын атайын аталыштары бар. Алардын айрымдары мына булар: мал чарбасына байланышкан — «кылоо-кылоо», «мал телүү», дыйканчылыкка, тактап айтканда, жамгырга байланышканы — «жайы», адамдын ооруусун эмдөөгө арналганы — «көчөт көчүрүү», «куучу», «бадик», «албын» ж.б.у.с

Ырым-жырымдар бешик ырынан баштап, жоктоо, эскерүү, кошок ырларына чейинки элдик поэзиянын көпчүлүк түрлөрүндө бар. Ырым-жырымга үйлөнүү, той ырларын да кошсо болот, алар башка элдердики сыяктуу эле театрлашып, «Той баштаар», «Жар көрүү», «Кыз узатуу», «Бет ачар» өңдүү бир катар түзүм бөлүкчөлөрдөн турат.

Анын башатында сөзсүз сүйүү ырлары турат. Өзүнүн маанисине жараша алар «Секетбай» жана «Күйгөн» деп эки топко бөлүнөт. Биринчи топту арзуу, жалынуу, жанын чабуу өңдүү мотивдер, лирикалык маанайдагы жайдары ырлар түзөт. Ал эми «Күйгөн» деген сөз өзү айтып тургандай, ал бактысыз махабатка муңканууну билгизет, башкача айтканда, бул топко муңдуу, элегиялык мүнөздөгү ырлар кирет.

Башка ырлардын ичинен айтыш өзгөчө көңүл бурууга татыктуу, анткени ал кыргыздарда кеңири тараган. Ал дагы эки түргө ээ: биринчиси — эки ырчынын суроо-жооп иретиндеги алым-сабак айтышы, экинчиси — дасторкон четинде же той-тамашаларда сармерден айтышуу.

Айтыш ырлары сыяктуу эле эл ичинде ашат, насыят жана терме ырлары өтө кеңири тараган. Ал эми тарыхый ырларга, тилекке каршы, али күнчө маани берилбей келди.

Көрсө, чыгаан баатырлар менен XIX кылымда жашап өткөн манап-бийлерге, ошондой эле 1916- жылга арналган тарыхый ырлар коп экени азыр белгилүү болууда.

Бір түрүндөгү эпос кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын өнүгүшүнүн өзгөчө жыйынтыгы, кайталангыс каймагы экендиги талашсыз. Өзүнүн көлөмүнө жана идеялык-көркөм маңызына жараша кыргыз эпостору, адатта, эки топко бөлүнөт: биринчиси — дүйнөлүк эпосто бөтөнчө орунду ээлеген «Манас» үчилтиги кирген улуу эпос; экинчиси — кенже эпостор. Кенже эпостор өзүнүн көлөмү жана мазмуну жагынан дүйнө элдеринин белгилүү эпосторунан ашса ашат, бирок кем калбайт, ошондой болсо да «Манас» эпосунун залкарлыгын көтөрүү максатында шарттуу түрдө алар кенже эпостор деп аталат. Жанрдык жана доордук белгилери жагынан кыргыз эпосторунун төмөндөгүдөй түрлөрү белгилүү:

1. Мифологиялык эпос («Кожожаш», «Эр Төштүк»),
2. Баатырдык эпос: «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» жана башкалар.
3. Социалдык-турмуштук же лирика-эпикалык эпостор: «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» ж.б.

Соңку 20—25 жылда бирде эпос деп, бирде поэма деп аталган бир катар жаңы эпикалык чыгармалар жарык көрдү. Алар: «Мендирман», «Шырдакбек», «Эр Эшим», «Карач- Көкүл баяны», «Ак Мөөр», «Аксаткын менен Кулмырза», «Карагүл ботом» өңдүү поэтикалык көлөмдүү чыгармалар.

Ошентип, кыргыз элинин оозеки поэзиясынын тарыхы бери дегенде эки миң жылдыкты камтыйт, ал эми анын идеялык-жанрдык курамы өтө бай жана кенен. Ошондуктан академик В.Радлов кыргыздардын элдик поэзиясы өнүгүүнүн эң жогорку деңгээлине жеткен, бул эл сөздү өтө бийик тутуп, барктаган деп айтканында калет жок.

* * *

Кыргыз корком сөз өнөрүнүн тамыры алыскы доорлорго барып такаларын жазма булактар менен адабий эстеликтер да тастыктайт.

Ал замандагы маданияттын маанилүү дөөлөттөрүнүн бири, арийне, байыркы руникалык жазуулар. Алардын үлгүлөрү бүгүнкү кыргыздардын ата-бабалары жашаган — Енисейде (Энесайда) жана азыркы Кыргызстандын чегинде табылгандыгы өтө мүнөздүү жана көрөсөндүү. Болжол менен айтканда, бул жазуу негизинен VI—X кылымдарда колдонулган. Анын мааниси жөнүндө көрүнүктүү тилчи С. Малов төмөндөгүчө айткан: «Биздин ишеним боюнча, түрктөрдүн Енисей жазуу эстеликтерин мүнөздөө кыргыз элинин байыркы маданиятынын канчалык бай экендигин түшүнүүгө жана чагылтууга мүмкүндүк берет».

А.Н. Бернштам жана анын пикирин бөлүшкөн М.И. Богданова кыргыз уруулары жөнүндө маалымат камтыган Енисей жазуулары көзү өтүп кеткен кишинин бул дүйнөдөгү өмүрү жана турмушу тууралуу салыштырууларга, метафораларга жана эпитеттерге бай поэтикалык формадагы баян экендигин белгилешкен. Кыргыз фольклору боюнча дасыккан адис М.И. Богданова бул жазуулардын элдик кошокторго, эскерүү, мактоо ырларына жакындыгын аныктап жана башка окумуштуулардын пикирлерин эске алып, байыркы түрк жазууларынын «негизинде жаткан эпикалык жана лирикалык салттар, тилдин жана стилдин белгилүү туруктуулугу аларды кыргыз элинин эң байыркы адабий эстеликтери деп эсептөөгө негиз берет» деген тыянакка келген.

Орхон-Енисей жазуу эстеликтери жөнүндө сөз болгондо, демейде «Күлтегиндин урматына кичи жазуу», «Күлтегиндин урматына чоң жазуу», «Тонукөктүн урматына

жазуу», «Билге кагандын урматына жазуу» жана эпитафиялар (эскерүү ырла]5ы) эске алынат. Аларды көркөм текст катары ар тараптуу талдоого алган эмгектеринде И.В. Стеблева Орхон-Енисей жазмалары поэзиянын эстеликтери, алардын стилинин бир калыптуулугу түрктөрдүн көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүү жолунун байыркылыгын (анын ичинде фольклордук салттын да) жана жалпысынан эртеги түрк маданиятынын жогорку деңгээлин көрсөтөт деп далилдейт.

Байыркы түрк адабиятынын эстеликтеринин тобу жогоруда аталган чыгармалар менен эле чектелбейт. Немец түрк таануучусу А.Ф. Габендин изилдөөлөрүнө караганда, аталгандардын жана оозеки чыгармалардан (макал-лакаптар, ырлар, кошоктор, эпостор ж.б.) сырткары, байыркы түрктөрдө будда, манихей жана христиан адабияттарынын чыгармалары кеңири тараган, ошондой эле ар түрдүү мүнөздөгү жана жанрдагы (медициналык, иш кагаздары, каттар, филологиялык, тарыхый, аскердик ж.б.) тексттер түзүлгөн.

Түрктөрдүн ислам дүйнөсүнө өтүшү (IX—X кк.) италиялык белгилүү түрк таануучу А. Бомбачинин айтуусу боюнча, «алардын адабият тарыхынын жаңы фазасынын башталышын кабарлайт». Ошондон тартып түрк тили «араб жана перс тилдеринен кийинки үчүнчү негизги мусулман тилинен болуп калды, бул адабиятка да тиешелүү», — дейт италиялык окумуштуу. Жаңы адабият азыркы Кыргызстандын чегин бүтүндөй камтыган Караханийлер мамлекетинде айрыкча дүркүрөп өнүгө баштайт. Биз үчүн бөтөнчө маанилүүсү: Караханийлер доорундагы жазма адабияттын бийик үлгүлөрүнүн авторлору биздин мекендештерибиз Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагунни (XI к.) болушту.

М.Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүндөгү» жана Ж. Баласагунинин «Кут билиминдеги» поэтикалык тексттер ошол эле И.В. Стеблеванын эмгектеринде атайын адабий талдоого алынган. Бул адабиятчы орус жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин жалпылап келип, төмөндөгүдөй тыянак чыгарат: а) Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүндө» түрк фольклорунун үлгүлөрү менен катар, адабият үлгүлөрү да камтылган; б) тексттердин башаты исламга чейинки доордо жатат, бирок мусулмандык таасир да жок эмес

1069—1070-жылдарда Кашкарда жазылган, орто кылымдардагы түрк адабиятынын жаркын туундусу болгон Ж. Баласагунинин «Кут билим» поэмасы түрк тилиндеги эң эртеги адабий эстеликтерден болуп саналат.

Чыгарманын сюжеттик өзөгү 12- баптан башталып, негизинен каармандардын бири-бири менен маектеринен, бири-бирине жазган каттарынан турат. Бул тууралуу Ж. Баласагунни өзү мындай деп жазат: «Бул китептин өзөгү айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси — Адилет, экинчиси — Дөөлөт, үчүнчүсү — Акыл, төртүнчүсү — Каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген. Адилетти — Күн тууду Элик атаган, бул өкүмдар; Дөөлөттүн аты — Айтолду, ал увазир; Акылга — Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу; а Каниет болсо — Өткүрмүш аталып, анын иниси делген. Мына ушулардын ортосунда өз ара аңгемелешүүлөр, суроо-жооптор аркылуу санжыра чечмеленет». Ошентип, бул жерде чыгарманын поэтикасы да, философиясы да, анын символикалык-амеориялык мүнөзү да таасын тастыкталат.

Поэмада аңгеме-дүкөн куруудан сырткары Адилеттин, Дөөлөттүн, Акылдын жана Каниеттин маңызын жана касиетин кошумча ачкан, төрөлөрдөн тартып төмөнкүлөргө, хандан каратаманга чейин камтыган түрдүү социалдык катмарлардын өкүлдөрүнө коюлган талаптар жөнүндө айткан баптар да омоктуу орун ээлейт. Таң калаарлык, бирок факт: ар бир бапта увазирдин, аскер башынын, улуу хаджибдин, ак сарай

башчынын, элчинин, катчынын, казначынын, башкы ашпозчунун ишине ким талапкер болсо, ошого мүнөздөмө берилет, ошондой эле ак сарайда кызмат кылгандар менен, карапайым калк менен, ак сөөк адамдар менен, илимпоз жана аалымдар менен, дарыгер жана табыптар менен, түш жоручулар менен, жылдыз саноочулар менен, акындар менен, дыйкандар менен, соодагерлер менен, кол өнөрчүлөр менен, малчылар менен, кедей-кембагалдар жана башкалар менен кандай сүйлөшүп, мамиле түзүү керектиги жөнүндө айтылат. Чыгармада эл башкаруунун мыйзамдары жана эрежелери, бектерге кызмат кылуунун жолдору, үйлөнүү, балдарды тарбиялоо, этикет эрежелери да көңүлдөн сырткары калган эмес. Жалпылап айтканда, биздин колубузга ошол замандын бийиктигинен туруп дин жана космология, психология жана этика, педагогика жана саясат маселелерин терең талдап, жаркын чагылдырган энциклопедия, адам акылынын ой бермети, асыл туундусу келип жеткен.

«Кут билимде» Өткүрмүштүн образы аркылуу өз чагылышын тапкан аскетизм жана кембагалдыктын артыкчылыгы, бул дүйнөнүн опасыздыгы, тигил дүйнөнүн жыргалы, түбөлүктүүлүгү идеясы кийин (XI—XIII кылымдарда) айрым түрк тилдүү чыгармалардын өзөктүү темасына айланган. Сөз Кулкожожоматтын (Акмат Ясавинин) «Дивани хикмат» («Санат-насыят китеби»), Адиб Акмат Жүгинекинин «Хибат ал-хакаик» («Акыйкат мөмөлөрү»), Сулайман Бакырганинин «Акыр заман китеби» сыяктуу поэтикалык чыгармалары тууралуу болуп жатат.

Орто кылымдардагы түрк адабияты жалаң эле мактоо-даңктоо же акыл-насаат айтуу багытындагы поэтикалык чыгармалар эмес, Библиянын жана Чыгыштын белгилүү сюжеттерине негизделген махабат поэзиясынын үлгүлөрүн да жараткан. Аларга Кутбинин «Хосров менен Ширин» поэмасын, Хорезминин «Мухабат намесин», Алинин «Юсуф баянын» (XIII—XIV к.) кошууга болот.

Кыскасы, орто кылымдардагы түрк тилдүү поэзия мазмун, форма, стиль жагынан олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, бир (оозеки) абалдан экинчи (жазма) абалга өткөн, айрым үлгүлөрү классикалык деңгээлге жетип, жалпы адамзаттык маданий казынага айланган. Биз бул мураска сыймыктануу менен бирге аны, албетте, азыркы түрк тилдүү калктардын кайсы биринин жеке энчиси эмес, орток маданий мурасы катары кароого тийишпиз. Анткени ал учурда азыркыдай этностук жана тилдик жиктелүү болгон эмес, тек түрк урууларынын жамаатташтыгы, бирдиги өкүм сүргөн. Маданияттын ушундай жалпылыгы анда жалгыз эле Орто же Борбордук Азиянын чөлкөмүнө мүнөздүү болбостон, Чыгыш менен Батыштын, Азия менен Европанын араб, латын, роман жана славян тилдеринде сүйлөгөн башка калктарына да тийиштүү болгон. Ал эми Орто Азиядагы түрк тилдүү калктардын этникалык, тилдик жана саясий тарамдалуусу, өз-өзүнчө бөлүнүп калыптануусу XV — XVI кылымдарда башталган.

Ошого жараша алардын поэзиясы да өз алдынча тилге, улуттук өң-түскө, айырмалуу белги-сапаттарга ээ болгон. Муну кыргыз поэзиясынын орто кылымдардан берки тарыхы да ырастайт.

* * *

Ал поэзия XX кылымга «акындар поэзиясы» деген ат менен жетти. Жакынкы мезгилдерге чейин оозеки акындар поэзиясынын башталышын XIX кылымдын экинчи жарымына тиешелүү деп эсептөө кыргыз адабият таануусунда эреже катары эсептелинүүчү. Бирок ошол эле кезде тээ «Манаста», элдик оозеки чыгармачылыктын башка үлгүлөрүндө ырчылар жана кээ бир ойчул-акылмандар жөнүндө айтылып келет: «Манаста» Жайсаң ырчы эскерилет, Жээренче чечен жөнүндө атайын уламыштар бар, ал эми эл ичиндеги «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген накыл кеп

сөз өнөрүнүн жекече жаратмандары (авторлору) болгонун каңкуулайт. Ал эми мындай авторлордун айрым чыгармалары оозеки түрүндө биздин тилибизде ушул күндөргө аман-эсен жетип келди.

Алар кимдер?

Бүгүнкү күндө андай акындардын мезгил жагынан эң аксакалы, улуусу — Кет Бука (XIII кылым) деп айтууга болот.

Бул акындын өмүр баяны жөнүндө так маалыматтар болбосо да белгилүү тарыхый окуялар жана сакталып калган фольклордук тексттер XIII кылымдагы анын өмүрүнүн айрым фактыларын болжолдоого мүмкүндүк берет. Дегенибиз, Кет Буканын ысымы менен байланышкан тексттерде чынында эле тарыхта болуп өткөн өзгөчө кайгы-касиреттүү окуялар, атап айтканда, Чынгызхандын улуу уулу Жоочунун өлүмү жөнүндө кеп болот.

Мындай материалдар түрк тилдүү башка элдерде да (ногойлордо, казактарда) бар. Кыргыз тилинде болсо бир канча варианттары сакталып калган. Ал варианттарда Кет Бука улуу төкмө, даанышман ойчул жана акын болгондугу айтылат. Ошондуктан, аны Улук ырчы, Аталык-жырчы ж.б. деп аташкан. Ал эми өзү Найман уруусунан болгондуктан Кет Буканын Найманлы деген ылакап аты да болгон.

Токтогул ырчы (XIV — XV кылымдар) бизге келип жеткен эки ырынын мазмунуна караганда Жаныбек хан менен бетме бет кармашка чыгып, Алтын Ордонун учурунда жашап өткөн. Биринчи ыры башталыш ченинде ханга болгон жеке кайрылуусун, ага болгон жеке таарынычын баяндаса да түпкүлүгүндө жалпылоочу мүнөзгө өтөт: анда түрктөрдүн буга чейинки ынтымак-ырашкерлиги менен биримдиги Жаныбек хандын мезгилинде бузулуп бараткандыгы, бул каргашанын башкы айыпкери дал ушул Жаныбек хандын өзү экендиги айтылат. Токтогулдун мүнөздөгөнү боюнча, Жаныбек хан түрктөрдүн шору, адилетсиз баскынчы, жан алгыч, талоончу, кан ичкич, зордук-зомбучул адам. Хандын тике өзүнө кайрылып бет пардасын сыйрыган мына ушундай мүнөздөмө байыркы түрк адабиятында (Орхон-Енисей жазууларында да, андан кийинки мезгилдердеги көркөм туундуларда да) кездешчү эмес, аларда чыгарманын башкы озуипасы болуп каганды даңктоо эсептелчү.

Токтогулдун экинчи ыры айрым бир өмүр баяндык жана тарыхый маалыматтарды камтыйт. Мында автор «жалпы түрктө сайраган булбул», «чарчабаган аргымак дулдул», «топту бузуп туу жыккан буудан» экендигин, Жаныбек хандан «далай кордук көргөндүгүн» айтат. Андан ары айтылуу сынчы Толубай өзүнүн агасы, тууганы экендиги жөнүндө маанилүү маалымат берилет. Ошентсе да биз үчүн ырдын финалдык бөлүгү өзгөчө маани-маңызга ээ. Анткени, бул жерде акын Жаныбек хандын уулу (айрым маалыматтар боюнча иниси) Бердибек бийликке келгендигин, ушундан улам «берен түрктүн балдарынын» жаны тынч алып калгандыгын айтат.

Жаныбек хандын учурундагы боз туман каптаган мезгил Асан Кайгынын (XV кылым) чыгармаларында да ачык, даана чагылдырылган. Ч. Валиханов өзүнүн «Кыргыздар жөнүндө жазуулар» деген эмгегинде белгилегендей, Асан Кайгынын ысымы жана чыгармалары казактарда, ногойлордо, каракалпактарда жана кыргыздарда кеңири тараган. Казактын көптөгөн жазуучулары менен окумуштуулары (М. Ауэзов, С. Сейфумин, А. Маргулан, Б. Кенжебаев ж.б.) артында жазуу жүзүндө эч бир маалымат калтырбаса да Асан Кайгыны тарыхый инсан деп эсептешет. Жогорудагы жазуучу, окумуштуулардын изилдөөлөрүнө, фольклордук-документтик булактарга жана жазууларга таянуу менен казак адабиятчысы Х. Суюншалиев ал түрсүн Асан Кайгынын

болжолдуу түрдө туулган жана көзү өткөн жылдарын, тууган уругу менен жакын санаалаштарынын чөйрөсүн так көрсөтөт.

Жанрдык жактан алып караганда Асан Кайгынын көркөм туундулары санаттар менен термелер катары кабыл алынса, маани-маңызы жагынан аларды тунук акыл-ойдун (прагматизмдин), чындык менен санаркоонун философиясы деп айтсак жарашат. Айталы, анын бир ырында ар кандай нерсенин мааниси ал нерсенин кандай пайда берери менен байланат.

Өзөктүк проблемасын коомдук-саясий жана моралдык-тиричилик маселелер түзгөн башка санаттары менен термелеринде даанышман акын адамдарды бири бирине күйүмдүү, боорукер болууга, бир туугандарча жана ынтымак-ырашкерликте жашоого чакырат. Адамдар ортосундагы касташуулар, уруулаштар жана бөтөн элдер ортосундагы жаңжалдар менен согуштар акынды өзгөчө кайгы-муңга салат.

XV — XVI кылымдарда кыргыз элдүүлүгү калыптангандан жана чыгармалары биздин күнгө чейин кандайдыр бир сыйкыр жолдогондой болуп жеткен оозеки поэзиянын жекече өкүлдөрү болушкан алгачкы легендарлуу ырчылар пайда болгондон кийин биздин эл адаттан сырт тарыхый феноменге түш болду: XIX кылымдын башталышына чейин оозеки же жазма поэзиянын жекече жаратмандары болгондугу жөнүндө ооз жүзүндө же документтик түрдө сакталып калган далилдерди жолуктура албайбыз.

Жүрөк-жүлүндү өрттөгөн бул ачуу чындыкты моюнга алуу менен ошол эле учурда мындай кара булут каптаган «караңгы кылымдар» инсаният тарыхынын узун жолунда кездеше келчү көрүнүш экендигин да унутпасак. Дегенибиз, өз учурунда өзгөчө бир бийиктиктерге жетишкен байыркы Египет, Шумер, Вавилон, Хет адабияттары акырындап жүрүп тарых бүктөмүндө калып калбадыбы. Андан кийинки антикалык доордогу гүлдөгөн грек жана рим маданияттары орто кылымдарда кыйроого учурап, нарк-насилин жоготту. Мындай көрүнүш орто кылымдарда жана андан соң Күнчыгыш элдеринде да жыш кездешкен.

Бирок XIX кылымдын башында жана орто ченинде кыргыздардын коомдук-экономикалык жана руханий турмушунда зор өзгөрүүлөр боло баштайт. Кокон хандыгынын тушунда ислам кеңири жайылып, диний мектептер, медреселер ачылат, сабаттуу адамдар пайда болот. Орусиянын карамагына өткөндөн кийин илим-билимге, маданиятка умтулуу андан бетер күчөйт.

Экинчиден, ушул мезгилде кыргыздардын дүйнөнүн башка элдери менен болгон карым-катышы бир топ артат.

Дал ушундай коомдук-маданий жаңы жагдай-шартта, бир жагынан Күнчыгыш жана орус маданияттарынын тикеден тике таасиринен улам, экинчи жактан оозеки сөз өнөрүнүн өсүп өнүгүүсүнүн натыйжасында жекече акындык поэзия фольклордон бөлүнүп чыгып, XIX кылымда жана XX кылымдын баш ченинде кыргыздарда жазма поэзиясынын алгачкы бүчүрлөрү пайда болот.

Анын эң көрүнүктүү өкүлдөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Нурмолдо, Жеңижок. Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Барпы ж.б.

Жашы жагынан аталгандардын эң улуусу болгон Калыгул Бай уулунун (1785 — 1855) чыгармачылык жолунун башталышы Кыргызстан Кокон хандыгынын бийлигинде турган мезгилге түш келсе, ал эми чыгармачылыгынын гүлдөп-өнүккөн учуру Түндүк кыргыздардын Орус империясынын курамына кирүүгө жасаган алгачкы иш-аракеттеринин жылдарына дал келет. Чыгармаларынын бизге келип жеткен

үзүндүлөрү боюнча айтсак, акын болжолу, мусулман дининин негиздери, эски Күнчыгыш адабиятынын айрым үлгүлөрү менен тааныш болуптур.

Калыгулдун чыгармачылыгынын экинчи бир маанилүү булагы болуп, сөз жок, кыргыз фольклору эсептелери жөнөкөй көзгө деле көрүнүп турат. Бул тенденциялар анын «Акыр заман» деген чыгармасында жана Кулкожакматтын (Акмат Ясавинин), Адиб Акмат Жүгинекинин, Сулайман Бакырганинин, легендарлуу акындар Токтогул менен Асан Кайгынын, ошондой эле Бухар жырау, Шал акын сыяктуу XVII—XVIII кылымдардагы казак акындарынын чыгармаларын эске салып турган маселдеринен ачык-айрым байкалат.

Калыгул Бай уулунун жолун тикеден-тике жолдогон жана салтын уланткан акын Арстанбек Буйлаш уулу (1824 —1878). Ал акындык чабыты жана дарамети жагынан кеңири таанылып, көзү тирүүсүндө эле «бүлбүл» деген атка конгон. Бирчы жана комузчу, даанышман ойчул жана коомдук ишмер катары ал да ошол өткөөл доордо — Кокон хандыгы орус империясынын бийлиги менен алмашып жаткан мезгилде жашап, чыгармаларында өз доорунун бардык кайгы-муңун бүтүндөй туруш-турпаты, татаалдыктары жана карама-каршылыктары менен таасын чагылдырган.

Арстанбектин бизге келип жеткен мурасы ар кайсы жанрдан: ырлар, санаттар, термелер, армандар, керээздер, айтыштар, «Тар заман» поэмасы ж.б. турат.

Мурда, тоталитардык идеологиянын шартында кыргыздардын Орусиянын курамына ыктыярдуу түрдө кошулуусу клерикалдык-мистикалык чен-өлчөмдөн туруп туура эмес чагылдырылган деп Арстанбекти негизинен «Тар заман» поэмасы үчүн уртокмокко алышчу. Бирок байкап-баккан адамга бул тема акындын «Тар заманында» эле эмес башка чыгармаларында да («Алда кудай, капырай», «Капкандай чапты белиңди...», «Каңтарбай менен айтыш», «Сары орус сұлтан болгону», «Кашкарга кире качкан бугуларга ырдаганы», «Керээз») иштелип, бир топ өркүндөп жана тереңдеп жүрүп олтурган. Жалпысынан алганда булар үч мотивден турат орустардын келе жаткандыгына тынчсыздануу, орустардын келүүсү, орустардын башкаруусунун натыйжалары.

Реалдуу турмуштун жагдай-шарттарына терең ой жүгүрүп, ар кайсы варианттарды ар тараптуу акыл калчап көрүп, Арстанбек акыр соңу жаңы шарт, жаңы абалга моюн сунууга, жаңы кожоюн — орустардын таасирин баалоого аргасыз болот «Орусун оңой көк эмес, оңдуруучу неме эмес».

Арстанбектин көркөм мурасынын ичинде анын айтыштары өзгөчө маанилүү орунга ээ. Ал кыргыз, казак акындары Каңтарбай, Чоңду, Сүйүнбай, Жеңижоктор менен айтышка түшкөн. Арстанбектин кыргыз акыны Чоңду, казактын XIX кылымдагы даңазалуу ырчысы Сүйүнбай менен болгон айтыштары бул жанрдын бардык эреже, шарттарын бекем тутунган, айтыш өнөрүнүн классикалык үлгүсү болуп эсептелинет.

XIX кылымдын соңу — XX кылымдын баш чениндеги кыргыз акындар поэзиясынын жаңы белгилери менен мотивдери көрүнүктүү акын, ысымы менен чыгармалары азырга чейин эл ичинде өзгөчө бийик кадыр-баркка ээ Жеңижоктун (1860—1916) чыгармачылыгында андан ары өнүктү жана философиялык чечмелөөгө ээ болду.

Анын көркөм мурасы анча деле көп эмес, бирок тематикалык жана жанрдык жактан өтө көп түрдүү.

Жеңижоктун табият же тигил же бул жердин көркүн сүрөттөөгө арналган чыгармаларынын эң башкы жана өзгөчөлүү сапат-белгиси — пейзаж менен лирикалык ой толгоолордун, автобиографиялык мотивдер менен этнографиялык деталдардын, жеке пенделик сезим-туйгулары менен коомдук санаалардын ширелишип турушу.

Башкача айтканда, Жеңижоктун пейзаждык чыгармаларында табият суктануунун гана объектиси катары көрүнбөстөн, адам дүйнөсү, анын татаал, көп кырдуу мамилеси менен тыкыс органикалык биримдикте көрсөтүлөт. Мындай чыгармалар болуп «Жер сорусу Аксы экен», «Айтайын Аксы жеримди» деген поэмалары эсептелинет.

Табият кубулуштарын көркөм чагылдырууда Жеңижок стихиялык материализмдин чегинде туруп, анын дүйнө кабылдоосунда оптимизм алдыңкы катарга чыгат («Дүнүйө», «Аккан суу»), Ошону менен бирге томаяктын үй-бүлөсүндө туулуп, эрезеге жеткенче көрбөгөнү көр болгон Жеңижок ар качан жакыр-жалчыга жан тартып ырдаган. Дал ушул чен-өлчөмдөн туруп ал өзүнүн «Санат», «Насыят», «Үй-бүлө», «Жаман уул, жакшы уул» жана башка эң сонун дидактикалык чыгармаларын жараткан. Буларда акын пенде баласынын эң мыкты сапат белгилерин, анын ачык мүнөз айкөлдүгүн ырга салып, адамдагы тескери мүнөздөрдү катуу сынга алган.

Жалпысынан алганда, Жеңижоктун чыгармачылыгы XIX кылымдын акыры — XX кылымдын баш чениндеги кыргыз поэзиясы жөнүндөгү биздин түшүнүгүбүздү алда канча байытып тереңдетет жана советтик доордо социалдык-демократтык мазмуну үчүн айрыкча аздектелип келген Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпы Алыкуловдун поэзиясына тутумдашып, өзүнчө көпүрө салгандай таасир калтырат. Муну Жеңижок менен Токтогулдун өз ара ынак мамилелери, бири бирин барктап-жактоосу бекемдеп турат.

* * *

XIX кылым ошону менен бирге кыргыздын жазма, негизинен кол жазма поэзиясынын да жаралыш кылымы болуп калды. Мындай поэзиянын баштоочусу деп Молдо Ниязды (болжол менен 1820 — 1890-жылдар) айтуу керек.

Албетте, Молдо Нияз өз мезгилинин уулу болгондуктан, анын дүйнөгө болгон көз карашы исламдын жана Күнчыгыш философиясынын нугунда калыптанган. Мунун айкын мисалы болуп дүйнөгө, коомго, адамдардын өз ара мамилелерине жана тарыхый окуяларга карата акындын мамилесиндеги мусулмандык көз караштын ачык-айкын көрүнүшүн эсептөөгө болот.

Фольклордук жана диний түшүнүктөрдүн карым-катышы анын тарыхый окуяларды баяндаган санаттарына да мүнөздүү. Ал санаттарында Молдо Нияз Кокон — орус мамилелерин (Кокон хандыгын каратып алуу үчүн болгон согушту), кыргыздардын Чыгыш Түркстанга качышын, Жакыпбек хандын каарынан улам ал жакта көргөн азап-тозокторун ырга кошкон. Ушул жерде өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе — каапырларга (орустарга) болгон мамиледе Молдо Нияз чыныгы мусулман баласы жана өз Ата Журтунун анык патриоту катары келишкис мамилени тутунат.

Молдо Нияздын көлөмдүү, сюжеттүү чыгармаларынын ичинен дагы экөө айрыкча бөлүнүп турат. Булардын биринчисинде — «Курманжан датка» — XIX кылымдагы орус саякатчылары менен аскер адамдары «Алай ханышасы» деп аташкан даңазалуу Курманжан датканын терең кайгы-касиреттүү, ал түрсун драмалуу өмүр тагдыры көркөмдүк жактан жеткиликтүү жана так берилген.

Экинчи санат Кетмен-Төбө өрөөнүнүн айтылуу манабы, бир кезде Т.Сатылганов өзүнүн «Беш каман» деген айтылуу ырында таптакыр тескери образын жараткан Дыйканбайга арналып, мында Молдо Нияз Дыйканбайдын ачыктан-ачык мактоо сөзгө ширетилген образын жараткан. Мезгил тамашасы деген ушул экен: эми биз Дыйканбайдын образын экинчи бир өңүттөн салыштырып кароого мүмкүнчүлүк алдык.

Молдо Нияздын санаттарынын ичинде ашыктык ырларынын эң сонун үлгүлөрү болгон «Кымчабел», «Даткайым», ички уйгу-туйгу абалды чагылдырган «Афандим» деген көркөм туундулары да бар.

Молдо Нияздан кийинки экинчи көрүнүктүү, иш жүзүндө эң улуу акын — Нурмолдо (1838 — 1920). Анын кылым бою дат басып, көрүнгөндүн колунда жана эсинде сакталып келген чыгармалары жаңыдан гана (1996, 1997-жылдары) чакан китепчелер иретинде жарык көрдү. Аларды окуган адам Нурмолдонун өмүр жолуна, билимине жана талантына таң калбай коё албайт. Кичинесинен кат таанып, бул жагы Наманган, Фергана, Ташкен, Кашгар, Үрүмчү, ар жагы Индия менен Аравияга чейин барып билимин, өнөрүн өркүндөтүп, ажылык парзын аткарып келген акын өз чыгармаларында «Манастан», Толубай, Санчы санаачылардан (ал өзү ушинтип атайт) тартып замандаштары болгон кыргыз, өзбек, казак акындары Балыкооз, Чоңду, Сартпай, Калыгул, Чоң ырчы, Куш ырчы, Молдо Кылыч, Сагымбай, Арстанбек, Жөжө, Жамбыл, Молдо Тойчу, Жума, Касанбай, Кыдыралы, Ниязаалы, Жеңижок, Молдо Нияз, Токтогул ж.б. мүнөздөмө берет. Ал аз келгенсип, анын калеми бүт дүйнөлүк адабият менен философияга саякат жасайт, атап айтканда, Аристотель, Аль-Фараби, Фирдоуси, Низами, Жами, Навои, Саади, Бабур, Машрап, Дамаски, Сайрам, Ограт, Кашмир, «Шахнамэ», «Хамза», «Мажнун менен Лейли», «Фархад менен Ширин» сыяктуу улуу даанышмандар, акындар, чыгармалар менен даңазалуу шаарлар акындын санагынан өтөт.

Нурмолдонун поэзиясында философиялык, космологиялык жана этикалык идеялар менен мотивдер арбын («Замана», «Болбосо», «Насип-буйрук», «Бир Амах», «Өмүр жана өлүм», «Адам Ата», «Наадан менен Пайгамбар», «Нускоолор» ж.б.). Ошону менен бирге акындын бир катар ырларындагы тарыхый көз караштын тактыгы менен дааналыгы суктантпай койбойт. Маселен, ал кыргыз-орус маселесинде кур;1лы, илими күчтүү орус менен касташпай, аны менен ынтымакта, тынччылыкта жашоону, андан илим-билимди, дыйканчылыкты, шаар маданиятын үйрөнүүнү жактайт. Дегеле акындын тарых жөнүндөгү ою өтө терең: «Тарыхты танганың — тамырсыз калганың».

Биз үчүн айрыкча маанилүүсү — Нурмолдонун жазма өнөрдү, акындыкты жана аалымдыкты даңазалаганы:

Айт-айт десе саламды айт,
Аяк-башсыз ааламды айт.
Адамзаттын мыктысын,
Ачык жазган каламды айт.
Адам алга кадамдайт,
Даанышмандар илимди,
Далдал кылып жайдаңдайт.
Үлгү кылып мыктыны,
Үзүр жолун саймалайт.
Дааналардын дастаны,
Далай журтту аралайт.
Зарын айтып калкынын
Залим ишин каралайт.

Нурмолдонун ырларынын дагы биринде («Жазыптыр») биздин ушул макала, жалпы эле байыртан берки кыргыз поэзиясы үчүн ото мүнөздүү, терең символдуу болгон төмөнкүдөй саптар бар:

Биздин ата-бабада,
Жазгыч жигит көп болгон.
Кастар менен чабышта,
Кыйла китеп жок болгон.
Ошонун бирин айтагай,
Колубузга топтолгон.
Тарых бетин казыптыр,
Тырышып азып жазыптыр.
Мен, сен үчүн таберик
«Мажму атут Таварих»
Аксыкентийи Сайпидин,
Новруз ата жазыптыр.

Көрсө, азыр далилденип жаткандай, Нурмолдонун өзү атактуу «Мажму атут Таварихти» жараткан Аксыкентилик Сайпидиндин урпагы экен. Мына тарыхтын дагы бир табышмагы!

Эгерде Молдо Нияз менен Нурмолдо Кыргызстандын түштүгүндө (биринчиси Кадамжайда, экинчиси Ала-Букада) жашашса, Нарын аймагында туулуп, кийин Чүйгө байма-бай каттап турушкан Молдо Кылыч (1866—1917) менен Тоголок Молдонун (1860 — 1942) поэзиясы жазма өнөрүбүздүн өсүп-өнүгүшүнүн кийинки баскычы болуп эсептелет.

Молдо Кылычтын төмөнкү чыгармалары бизге келип жетти: «Чүй баяны», «Жинди суу», «Алдамчы», «Керме-Тоо», «Кыз-жигит», «Кара-Кочкор», «Зилзала», «Зар заман». «Бүркүттүн тою», «Канаттуулар» деген чыгармаларды да Молдо Кылычтын калемине таандык деп жүрүшөт, бирок ал чыгармалардын авторлугу ушул күнгө чейин талаш боюнча калып келет.

«Чүй баяны» поэмасында Молдо Кылыч Чүй өрөөнүнүн жан-жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсүн чыныгы билерман сүрөткер катары зор чеберчилик менен тартып берет. Дегеле минтип табият көркүн билгичтик менен сүрөттөө Молдо Кылычтын башка чыгармаларында да — «Жинди суу», «Керме-Тоо» — кеңири учурайт.

«Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» деген чыгармаларда Молдо Кылыч чыныгы орнитолог жана анималист катары көрүнөт. «Канаттуулар» — Кыргызстандын канаттуу куштары жөнүндө өзүнчө эле бир справочник болсо, акыркы эки чыгармада канаттуулардын «ички дүйнөлөрү» ачылып берилип, өтө курч сатиралык образдар түзүлгөн.

Ал эми патриархалдык психологиянын жана исламдын таасиринен улам акындын дүйнөгө болгон көз караштарындагы карама-каршылыктар чагылдырылган «Зар заман», «Зилзала» поэмаларында Молдо Кылыч бир жагынан уурулуктары, көз боёмочулуктары, чектен чыккан ач көздүктөрү жана кара мүртөздүктөрү үчүн байлар менен молдолорду, ыймансыздыгы үчүн падышаны сынга алса, экинчи жагынан жан-жаныбарлардын, пенде баласынын тагдыры Жараткан тарабынан алдын ала жазылып коюлары, «Маңдайга жазганга моюн сунуу» идеясы айтылат.

Тарыхка, өзгөчө 1916-жылкы окуяга ириде жазгыч акындар кеңири кайрылышкан. Бул багытта биз буга чейин Ы. Шайбековдун (1880 — 1957) «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл», А. Жутакеевдин (1880—1931) «Качак турмушу», «1916-жыл», «Кайран эл» деген чыгармаларын окуп үйрөнүп келсек, эми бул катарды ысмы элге кайрадан таралып жаткан акын Алдаш Молдонун (1876 — 1930) чыгармалары толуктап отурат.

Алдаш Молдо өтө көп сандагы туундуларды жараткан экен, бирок бизге чейин алардын баары толук түрдө келип жеткен жок. Мугалим-акындын көркөм мурасынан соңку кездерде бирин-экин чыгармалары жарык көрдү. Булар «Хал заман», «Үркүн», «Ормон- Балбай» деген поэмаларынан алынган үзүндүлөр.

Алдаш Молдонун чыгармаларынын негизги баалуулугу — сүрөттөлүп жаткан окуялар менен адамдардын тарыхый жактан ишенимдүү көрсөтүлгөндүгү. Бул сапат акындын дээрлик бардык чыгармаларына мүнөздүү. Мына, калемгердин айрым чыгармаларынын аталыштары: «1912-жылы болгон бир окуя», «1913—1914-жылдардагы хуторлор тууралуу», «1916-жылкы үркүндүн алдында», «Алты шаар», «Көл баяны» ж.б.

Акын «Хал заман» чыгармасында ошол мезгилдин жалпылаштырылган элесин түзүп, падышачылык администрациянын өкүлдөрү менен жергиликтүү байлардын дагы да байып, ал эми караламан кыргыз журту бардык жактан куржалак калып жаткандыгын көрсөтөт.

Жалпысынан Алдаш Молдонун 1916-жылдагы үркүнгө жана кыргыздардын Кытай жерине качкан кайгысы менен ал жакта көргөн азап-тозокторуна арналган чыгармалары революциялык пафосу жана нукура тарыхый атмосферасы менен айырмаланып турат.

Ушул мааниде анын 1917-жылы жазылган «Үркүн» поэмасы өзгөчө көңүл бурарлык. Анткени ал Октябрь революциясына чейинки кыргыз поэзиясын мазмун жактан да, өтмөчүлдүк эстафета берүү жактан да кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыктап тургансыйт:

Мен айтайын эмкисин,
Уруят заман белгисин.
Кылычтын өттү «Зар Заман»,
Андан кийин мен жазган,
А дагы өттү «Хал заман».
Үстүндө азыр турабыз
Мына бу турган «Тар Заман».
Артыкча кыргыз элине
Эң эле кор-кор заман.
Эми болот тең заман,
Эң эле зор кең заман.
Ушул жерден кыскарттым,
Уруят заман баянын.
Сөзүм бүттү тамамат,
Дуба кылып кол жайгын,
Кудайга жаны аманат.
Уруятты чыгарган,
Узун болсун өмүрү,
Узарсын Ленин азамат!

* * *

Совет доорунда өнүп-өскөн адамдарга жакшы маалым болгондой, Октябрь революциясынан кийинки кыргыз поэзиясы дал ушул теманы — Ленинди, ал жетектеген большевиктер партиясын, жаңыдан жеңген Совет бийлигин даңктап-

даңазалоодон башталган: мунун классикалык үлгүсү Т. Сатылгановдун «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду!» деген айтылуу ыры эмеспи.

Бизге жеткен маалыматтарга караганда, Октябрь төңкөрүшүнөн кийин кыргыз адабиятынын басма бетинде жарык көргөн биринчи чыгармасы 1918-жылы Верныйдын «Ушкын» деген баракчасына жана 1919-жылы «Көмөк» газетасында кайра басылган Ы.Шайбековдун «Большевиктер партиясы» деген ыры болуптур.

Башка жазгыч акындар да (Тоголок Молдо, А. Жутакеев, Т. Талканбаев) өз чыгармаларын Октябрдын жеңишин, Лениндин жана Коммунисттик партиянын идеяларын даңазалоого арнашты, бирок алардын чыгармалары кыргыз элинин өзүмдүк басма сөзү менен китеп чыгаруу иши пайда болгондон кийин гана жарык көрө баштады.

Жазгыч акындар менен бир катарда эле жаңы коомдук түзүлүштүн шарпасы менен пайда болгон интеллигенциянын алгачкы өкүлдөрү өз колдоруна калем кармашты. Булар негизинен Ташкен менен Алматыда окушуп, кийин туулган жерине кайтып келишкен мугалимдер менен партиялык-советтик кызматкерлер эле. Алар өздөрүнүн тырмак алды ырларын, макалаларын, аңгемелерин ошол эле шаарларда басылып чыкчу «Ушкын», «Көмөк», «Тилши», «Кедей эрки», «Ак жол» деп аталган татар, казак тилдеринде чыгып турган гезиттерге жарыялашкан. Аталган гезиттерде Ж. Түлөкабылов, О. Лепесов, М. Максүтов, К. Баязыков, К. Мажиков, Б. Калпаков, М. Байчериков, З. Лепесов жана башкалардын үгүт-насаат, чакырык, агитациялык мүнөздөгү ырлары жарык коргон.

Ошентсе да бул мезгилдеги эң көрүнүктүү калемгерлер катары Сыдык Карачев менен Касым Тыныстановду эсептөөгө болот.

Сыдык Карачев (1900—1937) адабий чыгармачылыгын 1918-жылдан тартып татарча гезиттер менен кызматташуудан баштайт. Анын Ленинге арналган биринчи ыры ушул эле жылы татарча чыгуучу «Шуро» гезитинин бетинде жарык көргөн. Тилекке каршы, С. Карачевдин бул ыры жана 1918—1922-жылдардын аралыгында татарча жана казакча басма сөз беттеринде жарык коргон чыгармалары биздин күнгө толук жетпеди. К. Баялинов менен З. Мамытбековдордун жазгандарына караганда, 1918-жылдан 1924-жылга чейинки аралыкта «Көмөк», «Ак жол» гезиттеринде, «Шолпон», «Жас кайрат», «Аел теңдиги» журналдарынын беттеринде С. Карачевдин он үчтөй ыры, бир канча аңгемелери, көптөгөн публицистикалык макалалары жана театралдык сценкалары жарык көрүптүр. Ушул жылдар аралыгында калемгер эч жерде жарык көрбөгөн жана бизге келип жетпеген «Борч» деген пьеса да жазыптыр.

С. Карачевдин ырларынын ичинен «Шаңдан жүрөк! », «Күзгү түндө» деп аталгандары соңку мезгилде кайра басылды.

Касым Тыныстановдун алгач казак, андан соң кыргыз тилинде жазылган ырлары 1920-жылдардын баш ченинен тартып Ташкенден чыкчу казакча гезит, журналдардын беттеринде жарык көрө баштаган. Ал ырлар 1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген аталыш менен Москвада өзүнчө китеп болуп басылып чыкты. К. Тыныстанов «Интернационалды», И.А. Крыловдун тамсилдерин да биринчи болуп кыргыз тилине которгон, алар да ушул жыйнактан орун алган.

Жыйнактагы ырлардын көпчүлүк бөлүгүн пейзаждык жана ашыктык лириканын үлгүлөрү, андан соң революциялык-агитациялык чыгармалар түзөт.

К. Тыныстановдун ырларынын көркөм курулушунан өзүбүздүн улуттук фольклордун да, ошондой эле башка элдердин жазма поэзиясынын да таасирлери ачык-айрым сезилип турат. Акыркы таасир өзгөчө романтикалык маанайдан,

жалгыздык темасынан жана форма жагынан эксперимент жүргүзгөн ырлардан («Тоодо түн», «Сурачы, досум сурачы!») ачык-айрым байкалат.

«Жаңыл Мырза» поэмасы уруу башчысы, ошондуктан «Мырза» деп аталган баарыбызга белгилүү жоокер кыз Жаңыл жөнүндөгү элдик дастандын сюжетинин негизинде жазылган. Баарынан кубанычтуусу, дастандын сюжетин майда-баратына чейин баштан аяк кайталабастан, К. Тыныстанов фольклордук материалга чыгармачылык менен мамиле жасап, баатыр кыздын образын ачык да, терең да ачып берүүчү негизги линиянын тегерегинде гана окуяны өнүктүрүп, ошол эле учурда ага өзүнүн да кошумчаларын кошот. Дегеле атайын белгилеп кетчү нерсе — фольклордук негизине карабастан, сюжетти чечмелөө, композиция, ыр түзүлүшү, стили, тили жагынан болсун, бул поэма жазма адабияттын, кадыресе поэзиянын кубулушу катары кабыл алынат.

Мына ошентип, кыргыз поэзиясынын 1918—1924-жылдардагы мезгилдик илкесинде кандайдыр бир боштук болгон эмес. Фактылар күбө өтүп тургандай, бул мезгилде чыгармачылыктары төңкөрүшкө чейин эле баалталып, Совет бийлигинин орношу менен кеңири жайылган эл ырчылары (Токтогул, Барпы, Калык, Осмонкул) жана айрым бир жазгыч акындар (Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Ы. Шайбеков, Т. Талканбаев, А. Жутакеев) менен бир катарда кыргыз совет интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү революция жана ал жараткан иштер тарабынан пайда болгон сезим-туйгуларын, ой-тилектерин адабий сөз менен туюндура бере башташты.

1924-жылдын октябрь айында кыргыз элинин, анын эң алдыңкы өкүлдөрүнүн көөдөн түпкүрүндө жүргөн үмүт-тилеги ишке ашты: Борбордук Азияны улуттук бөлүштүрүүнүн натыйжасында РСФСРдын курамында Кыргыз автоном облусу түзүлүп, анан ал 1926-жылы автоном республикага айланды.

Кайрадан түзүлгөн облустун эң биринчи кадамы, алгачкы практикалык иши болуп кыргыздын төл гезити «Эркин Тоонун» чыгарылышы эсептелинет. 1926-жылдын баш ченинде Кыргыз мамлекеттик басмасы уюштурулса, ал эми бир жылдан кийин «Ленинчил жаш» гезити, «Коммунист» журналы, 1928-жылдан «Жаңы маданият жолунда», 1931-жылдан тартып «Чабуул» деп аталган атайын адабий журнал чыга баштайт. Мына ошентип, кыргыз совет адабиятынын өсүп-өнүгүшү үчүн басма сөз базасы түзүлөт.

Басма иштеринин жолго коюлушу, албетте, кыргыз совет адабиятынын жаралышын жана калыптанышын тездетти. Гезит-журналдардын алгачкы кызматкерлери жана активдүү авторлору ошол эле С. Карачев, К. Тыныстанов, 1923—1924-жылдары эле «Тилши» гезитине макалалары байма-бай жарыяланып турган Ш. Көкөнов, Б. Калпаков, Ө. Лепесов ж.б. болгондугу мыйзам ченемдүү. Ошол эле убакта А. Токомбаев, М. Элебаев, М. Токобаев, С. Наматов, Б. Кененсариев, Ж. Жамгырчиев, К. Маликов, С. Сасыкбаев, Ж. Бөкөмбаев, Ж. Турусбеков, Т. Үмөталиев сыяктуу жөндөмдүү жаштардын жаңы жоон тобу пайда болду.

Алардын катары 1930-жылдары А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, А. Токтомушев, М. Алыбаев, Н. Байтемиров, Т. Эсенкожоев, С. Шимеев сыяктуу таланттуу жаңы ысымдар менен толукталды.

Кыргыз адабият таануу илиминде кыргыз совет поэзиясы өзүнүн жаралуу жана калыптануу мезгилинде, башкача айтканда, 1920—1930-жылдарда жалаң гана үгүт-насыяттык жана пропагандалык мазмунда болуп, ал эми өзүнүн формасы, жанрлары, ыр түзүлүшү жана стили боюнча элдик поэзияга же журналистикага жакын болгон деген пикир көп жылдардан бери макаладан макалага, диссертациядан

диссертацияга, китептен китепке көчүп келди. Мында, албетте, чындыктын үлүшү көп, бирок ошол мезгилдин поэзиясы менен түгөл таанышуу бул көз караштын белгилүү өлчөмдө бир жактуулугун көрсөтөт, анткени ал убакта жарыяланган жана жарыяланбай калган ырлар жана поэмалар идеялык-поэтикалык деңгээли боюнча аябай эле ар түрдүү. Айталы, ошол эле С. Карачев менен К. Тыныстановдун, А. Токомбаев менен М. Элебаевдин, Ш. Көкөнов менен Ж. Бөкөмбаевдин, Ж. Түрусбеков менен А. Осмоновдун чыгармачылыгында үгүт-насыятчылык пафос менен катар кээде муңканган, ашыктыкты аздектеген, өмүр жөнүндө ойлонгон, табиятка суктанган ырлар да учурайт. Мындан тышкары А. Токомбаев, К. Маликов, Б. Кененсариев сатиралык мотивдерге да бир кыйла жакын болушкан. Атайын белгилеп кетчү нерсе — ал жылдары «Совет бийлиги жашасын!» деп эле шаңданбай, бул бийлик алып келген турмуштун кайгылуу жактары жөнүндө жетик ойлонуп, өздөрүндө кейипкепчишкен же махабатты даңазалашкан бир катар таланттуу төкмө жана жазгыч акындар туулган жерлеринен алыска — Орусиянын ар кайсы аймактарына айдалышып, тагдырдын тарткылыктарын баштарынан өткөрүшкөн. Алар — чыгармалары акыркы учурда, элибиз эркиндикке чыккан чакта кайрадан же алгачкы ирет жарык көргөн Боогачы, Казыбек, Молдо Багыш Сарыбай уулу.

Баарынан өкүнүчтүүсү — каргашалуу 30-жылдар Октябрь төңкөрүшүнөн кийин жаралган жаңы, басма типтеги адабиятыбыздын баштоочулары С. Карачев, К. Тыныстанов, Ш. Көкөнов, С. Наматов ж.б. сталиндик кыргындын жеми кылды. Ошону менен адабиятыбыздын эң таланттуу, эң билимдүү тунгуч өкүлдөрүнүн катары суюлду, жаңыдан бүчүрлөнүп, калыптанып келе жаткан профессионал поэзиябыздын канат-бутактары кыркылды.

Тилекке каршы, сталиндик доор, анын бир чети зордук-зомбулукка, коркутуп-үркүтүүгө, экинчи чети курулай шаңданууга, жалган патриотчулукка ууккан идеологиясы андан кийин, башкача айтканда, 1940—1950-жылдарда деле поэзиябызда нукура сапаттардын, бийик нарк-насилдердин жаралышына жолтоо болду. Ушунун кесепетинен поэзияда дале болсо Ленин менен Сталинди, большевиктер (кийинчерээк коммунисттер) партиясы менен Совет өкмөтүн даңктап-даңазалоо, күнүмдүк саясий окуялар менен өнөктүктөргө үн кошуу, чарбалык иштерге жарчы болуу мотивдери үстөмдүк кылды.

Ырас, мындай поэзия белгилүү бир тарыхый шарттарда өзүнүн оң ролун, шыктандыргыч күчүн ойнобой койгон жок. Маселен, Мекенди коргоо, душманга каршы күрөш темасы, баатыр жоокерлер менен ооруктагы кайратман элди колдоо, алардын рухун көтөрүү Улуу Ата Мекендик согуш убагындагы поэзиянын зарыл сапаттарынан болду. Ушул жылдары мындай касиеттер айрыкча А. Токомбаевдин, М. Элебаевдин, Ж. Бөкөмбаевдин, К. Маликовдун, Т. Үмөталиевдин ырларынан таасын көрүндү. Аталган мезгилдин поэзиясындагы экинчи бир мүнөздүү көрүнүш — элдик оозеки чыгармачылыктын белгилүү каармандарын, сюжеттерин, жанрларын жана көркөм сүрөттөө-туюнтуу каражаттарын арбын пайдалануу болгон.

Согуштан соңку жылдардагы поэзиянын көңүлгө аларлык жактарынын бири — тынчтык үчүн күрөшкө, эл аралык тилектештикке жана ынтымакташтыкка үндөгөнү болду. Бул, албетте, кыргыз акындарынын ой чабытынын акырындап өскөнүнүн белгиси эле.

Арийне, согуш жана согуштан соңку учурдагы поэзиябызда нукура сезимдерди айгинелеп, ички уйгу-туйгуну так туюнткан, адам мүнөздөрүн ишенимдүү көрсөткөн табият жана дүйнө жөнүндө философиялык маанайда ой жүгүрткөн ырлар жана

поэмалар да жаралган. Ушул мааниде айрыкча А. Осмоновдун «Махабат», «Жаңы ырлар», «Менин жерим — ырдын жери», Т. Үмөталиевдин «Жеңиш», А. Токомбаевдин «Тандалган ырлар», «Белегим», «Өз көзүм менен», М. Алыбаевдин «Ырлар жыйнагы», «Жаңы ырлар», А. Токтомушевдин «Күн», «Какшаалдан кат» аттуу китептери жагымдуу окуялар болгон. Атайын баса белгилеп кетчү нерсе — А. Осмоновдун ошол учурда эле Союзга чейин таанылган жаңычыл поэзиясы анын өзү дүйнөдөн эрте өтүп кеткенден кийин өзгөчө кадыр-баркка ээ болду, артынан көп сандаган шакирттерди жаратты. Тилекке каршы, согуш жылдары жаңы поэзиябыздын негиз салуучулары болгон М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөмбаев жана башкаларды ажал калк арасынан жулуп кетти... Бирок алардын орду бош калбай, согуш жана андан кийинки жылдар поэзияга таланттуу жаштардын жаңы толкунун кошту. Алар С. Эралиев, С. Жусуев, Б. Сарногоев ж.б. эле.

Ошентип, ар кайсы муундагы акындардын аракет-күчү менен 1920—1950-жылдардын аралыгында бир жагынан улуттук оозеки жана жазма сөз өнөрүнүн салттарына таянган, экинчи жагынан орус жана дүйнөлүк поэтикалык тажрыйбаны акырындап өздөштүргөн жаңы, европалык типтеги поэзия пайда болду жана калыпталды. Бул процесс, албетте, обочолонуп өзүнчө жүрбөстөн, калкыбыздын жалпы аң-сезиминин жана маданиятынын жогорулашы, атап айтканда, профессионалдык адабият менен көркөм өнөрдүн башка түрлөрү жана жанрлары менен катарлаш жүргөнүн жана бирге коштолгонун баса белгилөө кажет.

Ал эми кыргыз поэзиясынын 1956-жылдан 1990-жылга чейинки өнүгүшүн мына ошол тенденциянын түздөн-түз уланылышы жана андан ары тереңдеши, ич ара тарамдалышы катары мүнөздөө керек. Себеби бул мезгилде сталиндик доордогудай ачыктан-ачык зомбулук, коммунисттик буйрук («наказ») болбогону, анча-мынча эркиндик берилгени менен түпкүлүгүндө башкы саясат жана идеология өзгөрүлгөн жок: адабият мурдагысындай эле партиялуулук, идеялуулук, элдүүлүк, таптык деген принциптердин жетегинде келди. Демек, бул мезгилдеги поэзия да жалпысынан саясаттан, коммунисттик идеологиядан, анын «дежүр» темалары (Ленин, партия) менен даталарынан сырт болбогону түпүнүктүү: ансыз китеп чыгарууга да мүмкүн эмес болчу!

Ошентсе да поэзиянын ал этабында саясат менен нукура чыгармачылыктын өз ара катышы, пропорциясы кескин өзгөргөнүн белгилөөгө тийишпиз: эми алдыңкы планга саясат, идеология эмес, баарынан мурда адам сезимдери менен мамилелери, тарых менен бүгүнкү күндү ойлоо, келечекке көз чаптыруу, дүйнөнүн татаалдыгы жана карама-каршылыктүүлүгү тууралуу кыялдануу чыкты. Мындай бурулуш, корком ой жүгүртүүдөгү кескин өзгөрүш, атүгүл, аксакал акындарыбыз А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Үмөталиев, Т. Сыдыкбеков, А. Токтомушев, Н. Байтемировдордун жаңы китептеринен да байкалбай койгон жок. Айталы, А. Токомбаевдин мурдагы «Кандуу жылдар» романынын «Таң алдында» деген ат менен кайрадан иштелип чыккан редакциясы, «Белегим», «Жылдызым», Т. Сыдыкбековдун «Адамдарга кайрылуу», А. Токтомушевдин «Алтын тоо», К. Маликовдун «Алтын жип», Т. Үмөталиевдин «Торгой таңшык», «Жхрөк үндөйт», Н. Байтемировдун «Махабат жазы», «Махабатым — канатым» атчуу жаңы жыйнактары ушул процесстин ачык далилдери болушту.

Экинчиден, бул мезгилде поэзиядагы негизги жүк тарыхый өтмөчүлүккө, уундардын алмашуусуна ылайык акындардын орто жана кенже муундарына түшкөнүн айтуу керек. тап айтканда, эми поэзиянын көч башына чыгармачылыктары согуш жана андан соңку жылдары башталган С. Эралиев, С. Жусуев, Т. Байзаков, Ж. Садыков, Б.

Сарногоев туруп калышты. Булардын өмүр жолунда жана поэзиясында айрым жалпылыктар менен катар олуттуу өзгөчөлүктөр, Тематикалык жана стилдик жаңылыктар даана байкалат. Айталы, С. Эралиев кыргыз поэзиясына эркин ырды жана космостук теманы, шарттуу ыкмаларды алгачкылардан болуп киргизген жаңычыл акын катары жалгыз гана бизге эмес, чет өлкөлөргө чейин кеңири таанылды. Ал ошону менен бирге эле кыргыздын классикалык ыр түзүлүшүнүн кайталангыс чебери катары да кала берди. Ушул эки башка тенденциянын камыр-жумур жуурулушу анын айрыкча «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Жол», «Атам, Жерим жана мен», «Космос поэмасы», «Ак жыттар», «Сан тоолор», «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери», «Сүйгөнгө кат» аттуу поэмаларынан жана ыр китептеринен даана көрүнөт. Ушундай изденүүлөр, лирикалык ачыктык, философиялык тереңдикке умтулуу С.Жусуевдин «Үмүт», «Көңүл күүлөрү», «Түрмөк булуттар», «Алтын чынар», Т. Байзаковдун «Паризат», «Тандалмалар», Ж. Садыковдун «Топ жылдыздар», «Ак кап суу» деп аталган лирика жана поэма жыйнактарына да мүнөздүү. Ал эми элдик маанайга, элпек тилге, жайдары күлкүгө, шыдыр уйкашка чылк канган Б. Сарногоевдин поэзиясы алгачкы «Баяс» поэмасынан тартып «Ашуудан берген отчётума» чейин окурмандар арасында аябай кумарлана окулуп жүрөт.

1950-жылдардын аягы — 1960-жылдардын ичинде аты аталган көрүнүктүү акындардын артынан жоон топ жаштар поэзияга күргүштөп кирди. Алардын арасында С. Урманбетов, Э. Турсунов, Р. Рыскулов, О. Султанов, Т. Кожомбердиев, М. Абылкасымова, Ж. Абдыкалыков, С. Шатманов, Г. Молдобаев, С. Абдыкадырова, Г. Момунова, М. Буларкиева, Н. Жаркыпбаев, К. Ташбаев, Ж. Мамытов, С. Тургунбаев ж.б. бар эле. Ар биринин өзүнчө үнү, дүйнөнү көркөм кабылдоо жана чагылтуу өзгөчөлүктөрү бар бул муун кыргыз поэзиясында татыктуу орун ээледі деп айтсак жаңылыштык болбойт. Булардын поэзиясында арзуу лирикасы менен нукура граждандуулук, пейзаж менен философия, айыл менен шаар, уйкаштык менен эркин ыр, реализм менен шарттуулук эриш-аркак жүргөнүн айрыкча баса көрсөтүү зарыл. Ушул өңдүү баалуу сапаттар бөтөнчө Р. Рыскулов, О. Султанов, Т.Кожомбердиев, М. Абылкасымова, С. Тургунбаев, Ж. Мамытовдун чыгармачылыгына мүнөздүү.

1970—1980-жылдар поэзияга таланттуу акындардын жаңы толкундарын алып келди. Алардын арасында Т. Самудинов, С. Акматбекова, А. Өмүрканов, Ж. Бекниязов, А. Дегенбаева, О. Көчкөнов, А. Токтогулов, Р. Мукашева, А. Жакшылыков, Т. Муканов, Р. Карагулова, К. Сабыров, А. Рыскулов, Э. Эрматов, Ш. Келдибекова, А. Чойбекова, М. Ааматов, А. Жакыпов, Т. Бостонкулов, Т. Жороев ж.б. бар эле. Жогорудагы эки муундун акындарынын айрымдары (К. Сабыров, Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов, О. Көчкөнов, А. Токтогулов, Т. Муканов), тилекке каршы, дүйнөдөн эрте кетти, калгандары чыгармачылык баралында, эр азаматтык күчүндө, жарыяланган ыр-поэмалары, чыгарган китептери окурмандардын көңүл-жадында.

Кыргыз поэзиясы ошентип ар кайсы муундагы көптөгөн акындардын аракети менен эчак эле бутуна туруп, профессионалдык бийик деңгээлге көтөрүлүп, алдыңкы үлгүлөрү эл аралык аренага таанылган чакта 1991-жылы тарыхтын өкүмү боюнча СССР ыдырап, анын ордуна эгемендүү кыргыз мамлекети пайда болду. Жогорула айтылгандай, саясий-идеологиялык жактан чыгармачылык эркиндик бербегени менен ал түзүлүш Октябрь төңкөрүшүнүн алдында мамлекеттүүлүгү, басма-сызмасы, материалдык башка шарттары болбогон кыргыз сыяктуу калктарга баа жеткис кызмат аткарганын адилеттик үчүн айтып кетишибиз келет. Дал ушул түзүлүш акын-жазуучуларыбызга зарыл шарттарды — илим-билимге, маданиятка жетүүгө,

курмандарды табууга, пландуу китеп чыгарууга, гезит-журналдарга жарыяланууга, башка элдер, алардын адабияты менен жакындан алакалашууга, расмий жана мамлекеттик сыйлыктар менен наамдарды алууга жол ачты.

Ал эми 1991-жылдын 31-августунда жарыяланган мамлекеттик көз карандысыздык ар бирибизге эң башкы нерсени — саясий жана руханий эркиндикти берди. Бирок ар нерсенин эки жагы болгондуктан, мындай бакыт — саясий жана руханий эркиндик азыркы экономикалык оор жагдайга — рынокко өтүүгө байланыштуу жалпы эле маданият, анын ичинде асыресе адабият үчүн жаңы кыйынчылыктарды — китеп чыгаруу, басма сөздө, башка маалымат каражаттарында жарыялануу мүмкүнчүлүгү кескин азайганын кошо ала келди. Бул тарыхый жана объективдүү процесс дагы бир топко созулат, ал ар кимден башка бирөөлөрдүн, анын ичинде мурдагыдай мамлекеттин көзүнө карабастан, өз күчүнө, өз жөндөмүнө, окурмандын чыныгы суроо-талабына ишенүүнү талап кылат. Демек, чыныгы жарышуу, атаандашуу, чыгармачылык күч сынашуу, сандан сапатка өтүү эми башталды. Биз анын алгачкы өкүмдөрүн жаңыдан көрүп жатабыз. Буга айкын далил — С. Эралиевдин, С. Жусуевдин, Б. Сарногоевдин, О. Султановдун, А. Өмүркановдун, Н. Алымбековдун, Э. Эрматовдун, А. Рыскуловдун дал ушул жылдары жарык көргөн жаңы ыр китептерин. Алардын артынан таланттуу жаштардын дүбүрттөрү да улам катуу угулууда. Атап айтканда, Ш. Дүйшеев, К. Кулуев, А. Акбаров, Б. Бугубаев, Ө. Тимебаев, Ф. Абдалова, М. Гураева, Ж. Өмүралиев ж.б. үндөрү калк арасында кадыресе таанылып калды. Айтор, азыркы кыйынчылыктарга карабастан кыргыз поэзиясы өз өмүрүн улантат, анын оту эч убакта өчпөйт деп чечкиндүү ишенсек болот: эки миң жылдан ашык тарыхы бар поэзиябызда андан башкача болууга мүмкүн эмес! Ооба, өнөр эч убакта өлбөйт, кыргыз поэзиясы алдыда келе жаткан XXI кылымда жана жаңы үч миң жылдыкта жашоосун улантат.

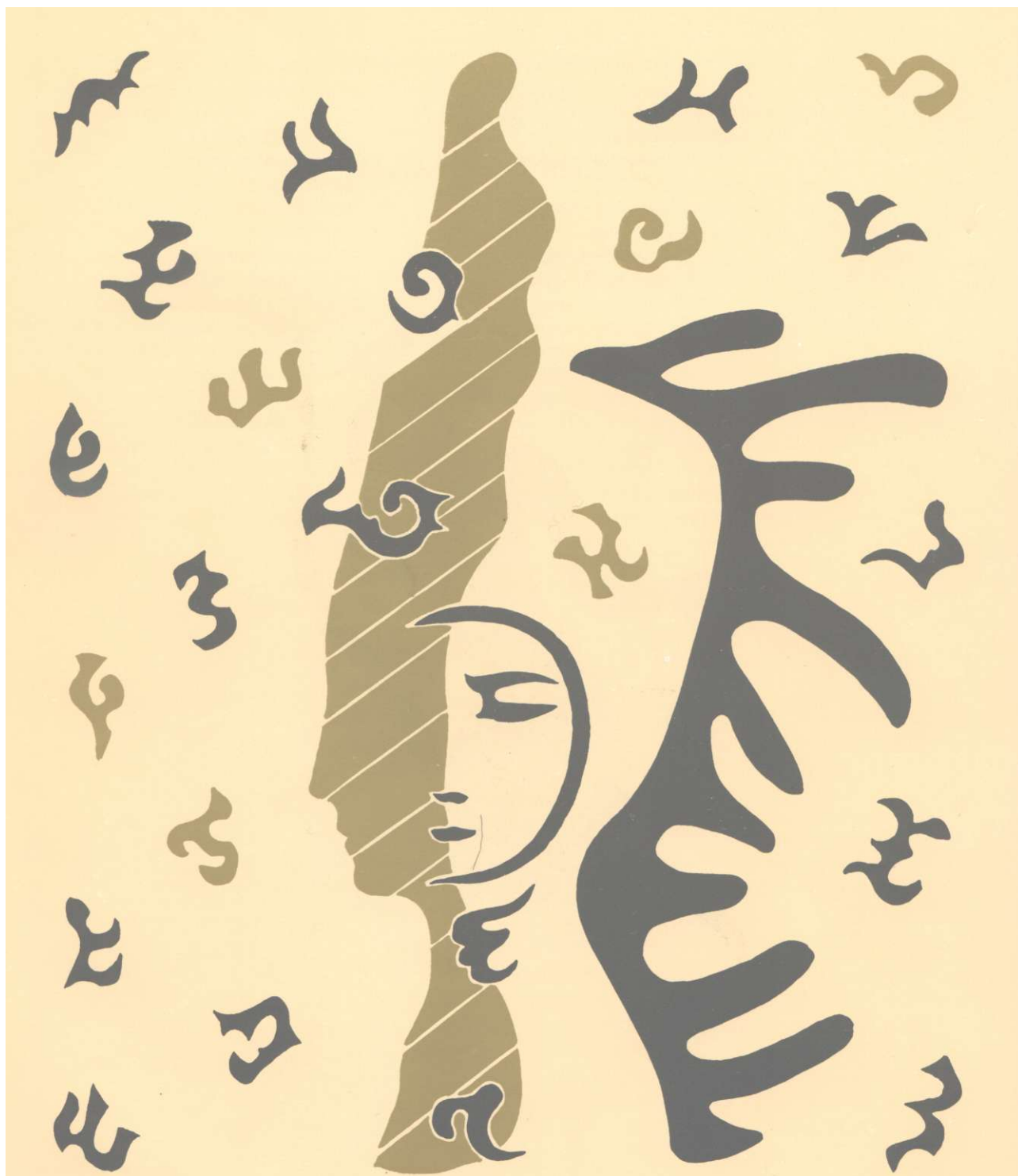
Кыргыз поэзиясынын антологиясын чейрек кылымдан кийин кайрадан толуктоо менен азыркы заман талабына жараша чыгарылып жатканын кубаттоого гана болот. Бул антологиянын мурункусунан өзгөчөлөнгөнү: элдик оозеки мурастын кеңири түрдө берилгени; байыркы түрктөрдүн орток поэзиясы кыргыз адабиятынын кенчи катары каралгандыгы; Кытай, Ооган, Тажикстандагы кыргыздардын оозеки чыгармаларын улуттук адабий мураска кошкондугу деп айтар элем.

Баш сөзүмдүн акырында эки нерсеге атайын басым жасап кетким келет. Биринчиден, мен бул олуттуу иште негизинен совет доорунда тыюу салынган жана көңүл бурулбаган поэтикалык фактыларга жана ысымдарга (мейли оозеки, мейли жазуу жүзүндө болсун) гана көңүл бурдум. Экинчиден, азыркыдай кыйын шартта ушундай антологияны даярдагандарга жана каржылап чыгарган «Кыргызстан-Сорос фондуна» ак пейилимден ракмат айтмакчымын.

Абдыганы ЭРКЕБАЕВ,
Кыргыз Республикасынын
Улуттук Илимдер Академиясынын
академиги

**III
БАП
ЭЛДИК ПОЭМАЛАР**

КАРАГУЛ БОТОМ

Сарыкунан Дыйканбаевдин айтуусу боюнча

Бир чалдын беш уулу болот. Экөө айтышып доодо өлөт. Экөө атышып жүрүп жоодо өлөт. Жалгыз Карагул калат. Бир чети балдарынын кайгысынан, бир чети көнүп калган кесибин таштай албай, чыдап үйгө тура албай чал мылтыгын көтөрүп тоого чыгып кетет. Атама барамын деп Карагул ыйласа апасы бир аз какүс-күкүс кылып коёт. Бала энесине таарынып, атасын издеп чыгат. Чарчап талыкшып арчанын

түбүндө уктап калган Карагулду жолу болбой келе жаткан мергенчи эликтин баласы деп атып алат. Ошондо чал:

— Карагул кулунум, ботом,
Убайым тартып курудум, ботом.
Ушул беле көрөрүм, ботом,
Кыска беле өмүрүң, ботом.
Эрмегим сенден айрылып,
Эмне болот көрөрүм, ботом.
Эркелик менен эригип, ботом,
Кой десе болбой жөнөдүң, ботом.
Койбой жүрүп мергенди, ботом,
Кокуйдан чыкты өнөрүм, ботом.
Адырда аркар жатканда, ботом,
Аңдып барып атканда, ботом.
Алыска кетчү куу мылтык, ботом,
Менин ардагыма түз тийип, ботом.
Айламды таппай курудум, ботом,
Амалсыздан ич күйүп, ботом.
Жеринде жатып атканда, ботом,
Жетпей калчу куу мылтык, ботом,
Менин жетимиме түз тийип, ботом.
Жетимиш жаштан ашканда, ботом,
Жексен болуп калганча, ботом,
Жерге эле как баш кирсеңчи, ботом.
Менин желегиме түз тийдиң, ботом,
Желегим өлүп ич күйдүм, ботом.
Балдыркандын бар ойлоп,
Бала деп билбей чала ойлоп.
Балалуу элик деп ойлоп,
Бараңдай сага ок койдум, ботом.
Мергендигим карачы,
Атып салдым баламды ай, ботом.
Апаң менен эжеңе,
Аркама алып барамбы, ботом.
Жалгызым сенден айрылып,
Жарык күн болду караңгы ай, ботом.
Бешөөнөн бирдей ажырап,
Как баш чал болуп каламбы, ай ботом.
Алгачкы өлгөн Дүйшөнкул, ботом,
Артынан өлгөн Мырзакул, ботом.
Эртелеп кеттиң Эбекул, ботом,
Эмгекке салдың Карагул, ботом.
Мергендиктин акыры,
Мерт таптырды мени бу, ботом.
Экөө айтышып жүрүп доодо өлдү,
ботом,

Экөө атышып жүрүп жоодо өлдү,
ботом.
Какбаштын колу түзүнөн,
Карагул байкуш тоодо өлдү, ботом.
Ак бараң мылтык эгемби, ботом,
Атканда көрдүм сени да, ботом.
Аңтара элик терисин, ботом,
Апаң кийгизиптир тонунду, ботом.
Качып келип сен жатып, ботом,
Катырдың менин шорумду, ботом.
Атам эки-үчтү атты деп, ботом,
Эликти аңдып жатты деп,
Бөйрөгү менен жүрөгүн,
Мага деп атам бышырып,
Кисесине катты деп.
Турчу элең чуркап жолумду тосуп,
Келчү элең бер деп колунду созуп.
Айтпай келип артыман,
Атаңды койдун боздотуп, ботом.
Торпунун жолун торполоп, ботом,
Атамды тосом дедиңби, ботом.
Алдымдан ойноп эркелеп,
Бышырган бөйрөк, жүрөгүн,
Берет деп жолго токойсуң.
Мен кара жолтой как башты,
Келет деп күткөн окшойсуң.
Көзүмдү туман боз чалып,
Коргошун куйма ок салып.
Томпоюп жаткан кысылып,
Тонундан бутуң үзүлүп.
Тооруп байкап билбестен,
Тартып ийдим мен карып, ботом.
Эртеңден бери кыдырып,
Эчтеме таппай кайрылдым, ботом.
Элик деп атсам бала экен,
Эрмегим сенден айрылдым, ботом.
Өзүмдүн кылган ишиме,
Өксүдүм өзүм кайгырдым, ботом.
Чыйырчык боздон кийипсиң, ботом,
Чырпыктын башын ийипсиң, ботом.
Чын келер атам жолу деп,
Чындап бир мени кейиттиң, ботом.
Чырпыгым сенден ажырап,
Чыркырап ыйлап күйүктүм, ботом.
Бешөөнөн калган бир жалгыз,
Чынары элең бийиктин.
Каргышына калгамбы,

Кайберен теке, кийиктин, ботом.
Күтсөм бир атам келер деп,
Көлөкөлөп жатыпсың,
Жалбырак үзүп, таш жыйнап,
Көп кызыкка батыпсың.
Атамдын жолун тосом деп,
Апаңа болбой качыпсың.
Айыл кайда, мен кайда,
Аябай узак басыпсың.
Өлүмгө жетпей өксөгүр,
Өлгөнүңчө шашыпсың.
Акыры деле барат өлүмгө,
Эмне мынча ашыктың.
Эчкисин аттым эгизден,
Серкесин аттым сегизден.
Жолукканын жөн атпай,
Жонун бастым семизден.
Ажалың менден экен да,
Айланайын бериштем.
Текесин аттым тегизден,
Тең жара аттым чекесин.
Короодон аттым кулжасын,
Кубалай келип артымдан,
Куураттың менин чал башым.
Куураган как баш дедирдин,
Кудайым мендей кылбасын.
Арык деп эч ким атпаган,
Ээрчите келген мырзасын.
Бастырып ийдим маралын,
Байкабай элик экен деп,
Башын жедим баламын.
Кара канын чууртуп,
Кантип үйгө барамын.
Атаны арман күн болду.
Калган атакең кара жер менен тең
болду.
Букасын башын бургузбай,
Жуушаган жерден тургузбай,
Бугусун койбой көп аттым.
Булчуң эттен, моюндан,
Бузуп тийсин деп аттым.
Кайберенге каршыгып,
Кастарым тигип неге аттым.
Каргышы ката болбостон,
Каралдым жалгыз сени аттым.
Кайберен этин туураттың,
Карыганда атаңды,

Как жыгачтай куураттың.
Күйдүрдүң, ботом,
Күйдүрүп кеттиң сүйдүргүм, ботом.
Оо, Карагул жалгызым, ботом,
Жашында кеттиң байкушум, ботом.
Бурчтан түтүн булаттым, ботом,
Бугунун этин туураттың, ботом,
Мусапыр кылып куураттың, ботом.
Капталдан улап карасам,
Кара улак дедим кара сан.
Эликче бугуп жатыпсың,
Эңкейип өңүп карасам.
Кара канын чууртуп,
Карууга салып баратам.
Карагул аткан как баш деп,
Калкымда кимге жанашам.
Эликтин этин жедирдиң, ботом,
Элиме как баш дедирдиң, ботом.
Өлсөм турпак саларым, ботом,
Өксүсөм көлдөн аларым, ботом.
Өзөнүмдөн ай батып, ботом,
Өчтүңбү күйгөн панарым, ботом.
Атып алдым сени деп,
Апаңа кантип барамын.
Кара бет эжең чыркырап,
Канакей десе бөбөгүм,
Кандайча жооп табамын.
Ой, Карагул чырагым,
Ойронум чыккан убагым.
Үйгө кантип барам деп,
Ордуңду сыйпап турамын.
Ушак менен өзөктөн,
Кутулбай калды кулагым.
Ушул күнгө туш кылып,
Умсунтуп кетти улагым.
Урушу менден арылбас,
Улуу эжең Зууранын.
Улгайып калган кезимде,
Үшкүрүк тартып куурадым.
Түбүнөн сынды чырпыгым,
Түтүндө калды мылтыгым.
Уча элек темир канаттуу,
Өзөндөн учтуң чымчыгым.
Аркамдан сени ээрчитип,
Асылын көрчү убагым.
Айлыма как баш атандым,
Айламды кандай кылайын.

Эжеси Карагулга арнап жаргактан шым тигип, жол карап эшикке чыкса коктудан кайгылуу үн чыгат. Кыздын жүрөгү опкоолжуп апасына кайрылып айтып турган жери:

— Ой, апа кайрылыштан чуу чыгат,
Кандайча шумдук болду экен.
Каралдым Карагул деген үн чыгат,
Ой апа, көгүрүм көлдөн буу чыгат.
Көк кайың кессең суу чыгат,
Көрүнбөй Карагул деген чуу чыгат.
Тентегим тектирге чыга жаткан бейм,
Теке деп как баш аткан бейм.
Теңирден келип шум ажал,
Тентегим өлүп жаткан бейм.
Кубанарым жалгызым,
Курбуга чыга жаткан бейм.
Кубанарым күйөрүм,
Күйгөн канга баткан бейм.

Ошол учурда чал баланы көтөрүп келип, жерге сулк таштап жиберет. Эжеси чыркырап ыйлап, жанын кыйнап айтып жаткан жери:

— Кагылайын бир боорум,
Менин каруумдан сынды оң колум.
Каруумдан колум сындырган,
Кайгылуу как баш оңбогун.
Кайберен деп карышып,
Карагулду сомдодуң.
Менин толгонорум, бир боорум,
Томуктан сынды оң колум.
Тозоку как баш оңбогун.
Топ кийикке асылып,
Толгонорум сомдодуң.
Келери менен кийсин деп,
Сары жаргактан шым сайдым.
Садагаң кетсем болбойбу,
Санаанды тартып сүмсайдым.
Мен шордуу түр жибектен гүр сайдым,
Бүтүмүн көрдүм кудайдын.
Жалгызым сенден айрылып,
Күйүтүң тартып сүмсайдым.
Кайрылышта олтурсам,
Кара атың минип барарым.
Каралдым келе жатыр деп,
Каткырып тосуп аларым.
Агалуу кыздар көп болор,
Менин асти чыкпас кабарым.
Толгонушта олтурсам,
Тору атың минип барарым.
Толукшуп жаркып кубанып,
Жолдон тосуп аларым.

Төрөлгөндөн калбады,
Менин түбүндө чыкпас кабарым.
Атаны как баш оңбогун,
Мурда Дүйшөнкулду жедиң тойбодуң,
Түк да канат койбодуң.
Түгөтсөм деп ойнодуң,
Мырзакулду жедиң тойбодуң,
Бүтүн канат койбодуң.
Карагул жедиң какшаттың,
Таштан тайбас кезимде,
Таманымды аксаттың.
Талыкшып канча ыйласам,
Карагулду таппасмын.
Адырды, адырдай басып бугу аттың,
Адырдан аткан бугуңду,
Ак тескей ылдый кулаттың.
Ак кайыпка асылып,
Ардагым атып сулаттың.
Эчкисин аттың бооз деп,
Улагын аттың кооз деп.
Кысырын аттың семиз деп,
Экөөнү аттың эгиз деп.
Кайрыларым Карагул,
Кайрылып таппай мени издеп,
Уругу бирге чолпонум,
Учуп бердиң эңиштеп.

**«ШЫРДАКБЕК» поэмасынан
үзүндү**

Тоголок Молдонун (Байымбет Абдыракман уулунун) айтуусу боюнча

Шырдакбектин кеби бар,
Сыпатын айтар эби бар.
Кыргыз, кыпчак эли бар,
Кызыгын айтар жери бар.
Ош, Анжиян, Маргалаң,
Ордосу Кокон, Наманган.
Аягы Кожант, чоң Ташкен,
Сурап турду Шырдакбек.
Үзүлгөндү чыйратып,
Кетилгенди кемитпей,
Курап турду Шырдакбек.
Жети шаар Паргана,
Жердеп турду Шырдакбек.
Жергесинде көп кыргыз,
Эр деп турду Шырдакбек.
Эки кайыш, бир тизгин,
Тилип турду Шырдакбек.
Анжиян менен Арканы,
Баш коштуруш баарысын,
Билип турду Шырдакбек.
Ачуусу келген адамга,
Анык сырын алдырбай,
Күлүп турду Шырдакбек.
Жергеси менен караттым,
Жерсинип калган калмакты,
Кырып-жоюп тараттым.
Ысык-Көл менен Кочкорду,
Ат-Башы менен Нарынды,
Кабарчыдан кеп угам,
Калмак басты деп угам.
Хан Кошойдун ордосу,
Ат-Башыда деп угам.
Ажаан деген бир калмак,
Чүйдө турат деп угам.
Казак менен кыргызга,
Бүлүк кылат деп угам.
Казактардын хан Тооке,
Алман берет деп угам.
Алмандын арты түгөнбөй,
Азап тартып зыркырап,
Жандан берет деп угам.
Коңтаажы деген бир калмак,
Көлдө турат деп угам.

Кышынкысын болгондо,
Кара кыштак, кош Кемин,
Жердеп турат деп угам.
Кыргызды кудай каргаптыр,
Аялуу жери калбаптыр.
Алиден ашып бул калмак,
Ак калпак кыргыз элине
Кызыталак бул калмак,
Ченемдүү жабыр салбаптыр.
Атым Шырдакбек болсом,
Айтканым калкка эп болсом.
Тууганым көрсө кордукту,
Шырдакбек кайдан боломун.
Унчукпай буга тек болсом,
Бул кабарды укканда,
Муунум кетип шалдырап.
Эч айламды таба албай,
Эсимден тандым алдырап.
Жети сууну аралап,
Жерине калмак толуптур.
Жерге тартып аралап,
Жер жуткан калмак конуптур.
Азамат эрлер бел байлап,
Аттанар кезек болуптур.
Ала-Тоону аралап,
Ант урган калмак толуптур.
Адам дебей кыргызды,
Аралап кирип конуптур.
Ак калпак кыргыз уулунун,
Азабы кыйын болуптур.
Ала-Тоону аралап,
Чалгынды мыктап салбасам.
Казак, кыргыз балдары,
Калкымдан кабар албасам.
Келген калмак бетине,
Келтирип ордо салбасам.
Коломолуу кол баштап,
Кошунум менен барбасам.
Атпай журттун убалы,
Анда менин мойнумда.
Шертим турса ордумда,
Кошунум турса колумда.
Турбас деп калмак колумда,
Баатыр Шырдак көч баштап,
Жөнөп калды турбастан.
Боло турган ишимди,
Кыламын деп бир баштан.

Устадан тандап миңди алды,
Урумдан ылгап бирди алды.
Кесиптен тандап миңди алды,
Келтирип ыргап бирди алды.
Көк-Артты ашып шартылдап,
Азаматы кийгени,
Ак бадана жаркылдап.
Айтылуу Шырдак кол баштап,
Астына түштү каркылдап.
Калкынын баарын дарбытып,
Аңгемесин арбытып.
Сыр сураган адамга,
Сырттан Шырдак оёнуң,
Сырын айтпай шыбырап.
Келип коңду хан Шырдак,
Чолок-Кайың чатына.
Буда калмак төрөсү,
Салтаң деген калмактын,
Баса коңду кашына.
Санжыргалуу хан Шырдак,
Адамга кабар бербестен,
Атаң-анаң дебестен,
Сырын айтпай кишиге.
Келе замат киришти,
Кыла турган ишине.
Бир жылга ишим бүтөт деп,
Казынам арбын түтөт деп.
Усталарын аянбай,
Кызматыңды күчөт деп.
Кан Шырдак ишин курдурду,
Күлбагын калың урдурду.
Күлбагын калың чеп кылды,
Күн жүрүш жакка каратып,
Дарбазасын бек кылды.
Хан Шырдакта зордук жок,
Калкына сөзүн эп кылды.
Кашында калмак Салтаңы,
Салтаңдын жайын айталы.
Кан Шырдактан корккондон,
Качып кетип калыптыр.
Ат-Башыны жердеген,
Амурсанга барыптыр.
— Шырдакбек деген чоң келип,
Кылган иши оң келип.
Чолок-Кайың жерине,
Солондор жатчу чебине.
Жаңыртып ордо салды деп,

Жандын баарын алды деп.
Мунун кылган ишине,
Акылым айран калды деп.
Оңой-олтоң эме эмес,
Оңдуруучу неме эмес.
Каары катуу өңү саз,
Каптабай койчу сел эмес.
Анын каарын көргөндө,
Качпай турчу мен эмес.
Чымындай жандан түңүлүп,
Чындап качтым тура албай.
Эсим чыгып эндиреп,
Не кыларын биле албай.
Он жети төрө башчысы,
Ойлонбой уктап жатчуусу.
Ысык-Көлдө Коңтаажы,
Кабар айткын аныңа,
Кара, төрө баарына.
Камынган душман — жоо койбойт,
Катылсак бизди соо койбойт.
Абал мурун жоготуп,
Калдаманы кыйратты.
Каргашалуу Шырдакбек,
Канча жанды ыйлатты.
Солондорду сойлотту,
Эмки салган ордосу,
Күлбагын¹ калың чеп кылды.
Күн жүрүшкө каратып,
Дарбазасын бек кылды.
Аргын чоюп ноо кылды,
Күлбагын бийик тоо кылды.
Калмак үчүн даярдап,
Кан Шырдак деген жоо кылды.
Солондорум кашында,
Салтаң төрө башында.
Кутулуп келдим Шырдактан,
Кутуруп көпкөн Шыйрактан,
Мен кысылып жатканда,
Келбеди кабар бул жактан.
Хан Шырдак аман турганда,
Кыйбай койбойт багыңды,
Соо койбойт сенин башыңды.
Кыйратпай койбойт каныңды,
Албай койбойт тагыңды.
Аман койбойт каныңды,

¹ Күлбагын — тегерегин.

Деп Салтаң айтып токтолду.
Ал жыйындын ичинде,
Амурсандын алдында,
Айтып келген Салтаңга,
Балаң деген жок болду.
Чоочугандан Амурсан,
Жүрөгү чоочуп козголду.
Катчыга катын жаздырып,
Аягына келтирип,
Алтын мөөрүн бастырып.
Он жети төрө башчысын,
Коңтаажыга жиберди.
Кабарын угуп Амурсан,
Жанынан үздү күдөрүн.
Бара турсун канына,
Амурсандын чабары.
Эр Шырдакбек баатырдын,
Элге дайын кабары.
Кайраты кабатташ жүрөк,
Калмакка салып көп дүмөк.
Качпай жоого барары,
Каарданып кан Шырдак,
Калмакты жеңип алары.
Калган-каткан калмакты,
Алтайга барып жайлайм деп,
Айдап жолго салары.
Урматы ашык Шырдактын,
Ушул иш эле талабы.
Бир жылы Шырдак күтүндү,
Ордосун салып бүтүрдү.
Күлбагын бийик тоо кылды,
Айланасын Күлбактын,
Аркан бою коо кылды.
Арыктын баары карапа,
Агызып сууну ноо кылды.
Жетиктигин билгизип,
Жерге пайда тийгизди.
Жер алдына көмдүрүп,
Ноо менен суу жүргүздү.
Ордосу бийик тоо болду,
Жер алдынан агызып,
Арыгы терең коо болду
Камынып чыгып кармашар,
Касташары Шырдактын,
Кара калмак жоо болду
Шырдактын дагы кеби бар,
Калтырбай айтар эби бар.

Канаттуу куштай боз жорго,
Кастарлап айтар эби бар.
Атасы тоонун тобурчак,
Энеси чөлдүн музбурчак.
Кара байыр казанат,
Калбыр өпкө жез канат.
Кадимден айткан сөзүндө,
Канаты бар өзүндө.
Шарапаттуу буудандын,
Шам күйөт эки көзүндө.
Бар мүчөсү келишкен,
Марал шыйрак, кең соору,
Бар мүчөсүн жаратып,
Сынчылар келип көрүшкөн.
Буюрсун деп ээсине,
Асемдүү тулпар бууданды
Ардактатып бактырган.
Абайы менен үртүгүн¹,
Кымкаптан кылып жаптырган.
Көз тиет деп бууданга,
Үкүнүн жүнүн тактырган.
Жыгачтан акыр сырдаткан,
Сынчыларга сындаткан.
Акыры кандай болду деп,
Аңгемесин ырбаткан.
Күрүчтөн кишмиш жем берип,
Боз жоргону жыргаткан.
Боз жоргонун жоругун,
Боз балдарга ырдаткан.
Өркөчү бийик, зээри пас,
Өөдөгө салса чарчабас.
Аркасы бийик, зээри пас,
Адырга салса чарчабас.
Тайкы жол келген чара баш,
Мындай жылкы жаралбас.
Жаралса да көбөйүп,
Калк ичине таралбас.
Жото жилик жонгондой
Кар жилиги каккандай,
Казанат буудан боз жорго,
Жүнү тайкы макмалдай,
Жорголотуп кеткени,
Чоң байгеге чапкандай.
Касиетин ойлогон,
Кадырлап жакшы баккандай.

¹ Үртүк, абайы — атты суутканда же күндүн ысык, суугунан сакташ үчүн жасалган кеп жабуу.

Кулагы типтик куйгандай,
Куюндан бүтүп туулгандай.
Аябай минсе алты күн,
Сыртына тартып кындыйып,
Чарчоо менен иши жок,
Анык бүгүн суугандай.
Алты ай сапар жол жүрсө,
Арыбаган боз жорго,
Алтымыш асый болгончо,
Карыбаган боз жорго.
Кашка тиши каккандай,
Кызыл тили бүлөөдөй.
Жолго салып кеткенде,
Жоругу башка сүрөөдөй.
Күмүш куйрук сом туяк,
Ак кула жалгыз болбосо,
Айбанда болбойт бул сыяк.
Айтылуу буудан боз жорго,
Буудандыгын мындан бил.
Анык куюн шамалдан,
Туулгандыгын мындан бил.
Жебелер кетсе, жел жетпейт,
Жебеден аткан ок жетпейт.
Алты шаар Кашкарды,
Арстан Шырдак башкарды.
Алты шаар уйгуру,
Айбатынан жазганды.
Лоптун суусун бойлоду,
Алты шаарды тойлоду.
Эриккенде эр Шырдак,
Боз жоргосун салдырып,
Күнүн барып ойноду.
Эрте чыгып ордодон,
Кумары канып жоргодон.
Кең Кашкарга баруучу,
Сурагын кылып бүтүрүп,
Бешимде чыгып Кашкардан,
Кайрылып үйгө баруучу,
Кайта жатып калуучу.
Эриккенде бир кезек,
Эрте чыгып үйүнөн,
Анжиянга баруучу,
Хан Шырдак келип калды деп,
Калкына кабар салуучу.
Өзбек, кыргыз, тажикти,
Өз жанына алуучу.
Ар шайманын бүтүрүп,

Кечки салкын бешимде,
Боз жоргону минүүчү.
Күн батар маал өзүндөй,
Боз жоргосун каркытып,
Чолок кайың ордого,
Кайта келип кирүүчү.
Аттанарда катыны,
Арып¹ менен кеп айтат
— Сагынып кетем байым деп,
Даңкың журтка дайын деп,
Бүгүн келгин — деп айтат.
Катынынын жоругун,
Хан Шырдак да жактырган.
Алкылдатып катынды,
Аземин артык бактырган.
Тердирип кебес чигитин,
Кырк кызды салып кызматка,
Ак пахтага жаткырган.
Айымга суук болот деп,
Кырк кара кой сойдуруп,
Шыйбылчагын чактырган.
Шыйрактын чучук майына,
Келтирип күрүч бастырган.
Жатканы кебез ак пахта,
Жегени күрүч жеңил деп,
Ичкени бээнин кымызы.
Оңолбогон катындын,
Ушундай сөөлөт турушу.
Чыканактап чырм алса,
Хан Шырдак анын жастыгы.
Аягында айтылат,
Катындын кылган кастыгы.
Шырдакбек муну ойлобой,
Хандыкка болгон мастыгы.
Өзү баатыр, өзү хан,
Дөөлөр, шаалар көрүшүп,
Дөөлөтүнө болгон таң,
Кошуну болгон нечен сан.
Каяша айтар адам жок.
Карк дөөлөтү келгенде
Катынга башын бийлеткен
Хан Шырдак өзү кандай жан.

¹ Арып — муңаюу, кайгыруу.

МЕНДИРМАН
Шапак Рысмендеевдин
айтуусу боюнча

Эдик хан деген хан чыккан,
Айбатынан жан чыккан.
Тогуз уулу бар экен,
Тогузу бирдей эр экен.
Эң кичүүсү Күлтебер,
Көрүшкөндө ким жеңер?
Улуусу Асыл дээр экен,
Акылга дыйкан эр экен.
Бир аялдан жалгызы,
Мендирман деген бар экен.
Өзү жалгыз бала экен,
Кайраты артык жан экен.
Ата-энеси өлүптүр,
Энеден жалгыз калыптыр.
Атасынын тушунда,
Бир сулуу кыз алыптыр.
Алганы сулуу болуптур,
Арамдык ойлоп тууганы,
Келинге көңүл буруптур.
Кеңешип тогуз агасы,
Бузулуп ага санаасы.
Мендирманды өлтүрмөк,
Келер болсо чамасы.
Асыл деген агасы,
Баарысынын бабасы.
Жеткилең амал табууга,
Жетиптир ой-санаасы.
Бир күнү Асылтой кылып,
Топурата эл жыйып.
Эдик хандын айылын
Дөөлөтүн көрсүн деп жыйып.
Мал семизин союптур,
Мамыратып коюптур.
Арак менен бозого,
Конок үйү толуптур.
Келген кезде эл жайнап,
Ат байланды жер жайнап.
Толукшуйт тогуз бир тууган,
Бир-бирине бел байлап.

Күлтеберди карасаң,
Той башталган жагында.
Турган экен шыкаалап,
Ашкананын жанында
Мендирмандын аялы,
Кирип-чыгып кылтылдап.
Алдыртан сөзүн айтышкан,
Ар кимиси сыр тыңдап.
Жаткан жери ак мыя,
Жалтылдаган бейбак-а.
Көргөндө көөнү бузулган,
Мендирманды кыйбаган.
Эдик хандын арбагын,
Асыл уулу сыйлаган,
Жалгызын эстеп ыйлаган.
Мендирманды карасаң,
Эки көзү кылгырып,
Берген ашын иче албай,
Арт жагына жылдырып.
Күлтеберди карасаң,
Бозону бийлеп күпүлдөп.
Ардемени бир айтып,
Ачууланып күпүлдөп.
Аны көрүп Асылдын,
Эт жүрөгү түрсүлдөп.
Ичкени арак аш болуп,
Асыл элге баш болуп.
Асыл бийлеп күйдүрүп,
Ачкасына сундуруп,
Ары-бери караса,
Калкынын баары мас болуп,
Акылдары аз болуп,
Алсырашып калыптыр,
Асыл көзүн салыптыр.
Комузду колго алыптыр,
Каңгыр-куңгур чалыптыр,
Мендирманды карата,
Масел айтып салыптыр:
— Айланайын жалгызым,
Асыл деген байкушуң,
Айтып турат кулак сал,
Айтканымды угуп ал.
Акылың болсо аңдагын,
Эсиң болсо тыңдагын.
Эмилден таяк кыяйын,
Атын Каныш коёюн.
Коё бергин Канышты,

Мен бир ыраазы болоюн.
Канышың жаман киши экен,
Кудайдын кылган иши экен.
Кайыңдан таяк кыяйын,
Калкыман сулуу жыяйын.
Эгер сүйсөң ал кызды,
Атын Каныш коёюн,
Коё бергин Канышты,
Тогуз бөрү бир койду,
Таласа тарпын коёбу?
Жан алгычтар качырса,
Жалгызым сага тоёбу?
Ичип антка тойбоду,
Илешип сени койбоду.
Ич күйгөндө жалгызым,
Кебим ушул ойдогу.
Көп ичинде калкылдап,
Айтып турам уялбай.
Канткен менен ойлонуп,
Бир жалгыз сени кыя албай.
Ушул кепти укканда,
Эки козу ачылды.
Мас болгону басылды,
Айтып турган Асылдын.
Ыргып туруп Мендирман,
Комузуна асылды:
— Айланайын аба деп,
Раазымын сага деп,
Мен салайын добушту,
Бул өңдөнгөн доңузду,
Мен жаралуу каманмын,
Чалып өтүп кетейин.
Асыл сени нетейин.
Комузуңду алайын,
Каңгыр-күңгүр салайын.
Ичимди ачып алайын,
Канчалык балаа келсе да,
Ашык атсам уттурбайм.
Аманат жандын барында,
Айганышты тупурбайм.
Тоорушуп кимдер келсе да,
Топ ойносом уттурбайм.
Тоголок башым аманда,
Толгон айым туттурбайм.
Тоону тоолой учкан турнамын,
Тоютум канбай конбоймун.
Тогузуң бирге мен жалгыз,

Тоотсом бүгүн оңбоймун.
Ошону айтып турду эми,
Күлтеберге берди эми.
Комузду колго алды эми,
Өкүмсүнүп Күлтебер,
Өөдө-төмөн чалды эми.
— Келгиле журтум, келгиле,
Жалгызды кармап бергиле.
Көшөгөнү тартайын,
Көрүнөө алып жатайын.
Күчү барбы ушунун!
Көз көрүнөө соёюн.
Кыйынсыган эменин,
Канын ичип коёюн.
Күлтебериң күрсүлдөп,
Бүгүн кордук көрдүң деп.
Бир тууганым кайда деп,
Эки колун байла деп.
Эмчектешим кайда деп,
Эбирикти жайла деп.
Көптүгүнө мактанып,
Күрсүлдөдү Күлтебер.
Ал-аңгыча Асылы,
Мендирманга асылды.
Жүргүн жалгыз, тургун деп,
Коп айтышты койгун деп,
Мендирманды көтөрүп,
Эшикти көздөй сүйрөдү.
Жамандардын барысы,
Баш-аламан сүйлөдү.
Асыл үйдөн чыгарып,
Атын тарта берди эми.
Айланып турган азаптан,
Куткаргысы келди эми.
Сен өңдөнгөн менде жок,
Сендей шордуу элде жок.
Эдик кандай атаңдын,
Арбагына сыйынгын.
Кайрылбай качып кетпесең,
Тал чыбыктай кыйылдың.
Аманат жандын азабын,
Асыл дагы билди эми.
Аман-эсен Мендирман,
Өз атына минди эми.
Аман жолго кирди эми.
Кылчайып артын караса,
Жакшынакай Канышай,

Жалтылдады карады,
Аттанып калган Мендирман,
Айылга бөлдү санааны.
Айганышты көргөндө,
Кайра тартып турду эми.
Баягы турган үйүнө,
Демитип кирип келди эми.
Тогузуң бирге мен жалгыз,
Токтоно албай мен келдим:
Мыкты болсоң бери чык,
Өнөрүңдү көрөмүн.
Биринди бүгүн өлтүрүп,
Анан кийин жөнөйүн.
Жамандар сага жеңдирбейм,
Айганышты алдырбайм.
Ажалым окус жетпесе,
Асты сага калтырбайм.
Мыкты болсоң мындай чык,
Айтканымды азыр ук.
Албарсын колго алды эми,
Босогонун бир жагын,
Тосуп карап турду эми.
Атаңдын көрү жамандар,
Атышсаң да алдырбайм,
Айганышты калтырбайм.
Кудай алган жамандар,
Куруп кеткен арамдар.
Мыкты болсоң турушкун,
Мындай чыгып урушкун.
Балбан болсоң жүрүшкун,
Майданга чыгып күрөшкун.
Сенден калсам оңбосмун,
Мындан кийин жамандар,
Кошулуп айыл конбосмун.
Жана мындай караса,
Жакшынакай Канышай,
Түлкүдөй болуп кылтылдайт,
Мөлтүрөгөн түгөңгүр,
Жылдыздай болуп жылтылдайт.
Канышайга кайрылып,
Мендирман белден алды эми,
Эңе качып калды эми.
Аламын деген Күлтебер,
Аңырып карап калды эми.
Асылдан артык тууган жок,
Артынан киши кууган жок.
Ачык күнү тутулуп,

Ала качып кутулуп,
Ал талаага барды эми,
Арманын айтып ыйлады,
Айганышты кыйнады.
Ат сооруга салыптыр
Ала качып барыптыр.
Айганыштай сулуунун,
Куймүлчагын союлтуп,
Эки көзүн оюлтуп
Азабын колго бериптир.
— Аттан ыргып түш — деди,
Жандан үмүт үз — деди.
Өзүң кылган кеп бекен,
Сөзүм сага эп бекен.
Же Күлтебердин ишиби,
Күйгүзөр күнүң ушубу?
Атаң жакшы киши эле,
Алданын кылган иши эле.
Энең жакшы киши эле,
Эгемдин кылган иши эле.
Карга менен кузгунга,
Жем кылайын өзүңдү.
Көрсөтөйүн укмушту,
Жалдыратып өзүңдү.
Күлтебериң мында жок,
Күйөр киши сенде жок.
Ага-иниден азгырдың,
Арбак урган жазгырдың.
Бычакты сууруп алды эми,
Жанына жакын барды эми.
Ичин жарып салууга,
Даярданып калды эми.
Айганыш коркуп жалынат,
Эки көзү балбылдап.
— Айланайын жалгызым,
Адамдан шайтан байкушмун.
Жаңылыпмын бир жолу!
Кечип койчу сен муну.
Кыйла асыл ташта бар,
Кызыл алма бакта бар.
Кызды шайтан азгырмак,
Байыркыдан наркта бар.
Какшанган булбул бакта бар,
Кара түлкү шакта бар.
Катынды шайтан азгырмак,
Калк ичинде наркта бар.
Сундум моюн кулак сал,

Султан болсоң угуп ал.
Арстан элең андагы,
Айтканымды баамдагын.
Түйгүн болсоң тура түр,
Айтканымды уга түр.
Буудан болсоң кулак сал,
Арманымды угуп ал.
Айтканы деп кургүрдун,
Көңүлүңө түйүп ал.
Жаш жанымды кыйбагын,
Жайымды айтып ыйладым.
Мындан ары карата,
Жалгызым сени сыйлайын.
Кырчын элем кыйбагын,
Курдаш элем сыйлагын.
Кыямат кайым болгуча,
Кызматыңдан тынбайын.
Ошентип моюн кучактап,
Көзүнөн жашы бурчактап.
Курган жандын айынан,
Коркуп турду жалтактап.
Көк көйнөгүн силкинтип,
Көзүнүн жашын илгиртип.
Эт бышымга зыркырап,
Ыйлап турду буркурап.
Жакшынакай Канышай,
Жайын айтып ыйлады.
Ачуусу келген Мендирман,
Өлтүрүүгө кыйбады,
Бычагын алган сууруп,
Заманасын кууруп:
— Мындан кийин тек жүргүн,
Мындай кылбай шүк жүргүн.
Эр эшиги сом темир,
Эритмекке эр керек.
Азаптуу башка түшкөндө,
Айтып, айтпай не керек.
Сенин кылган шумдугуң,
Кылымдан чыккан кар болдуң
Кылчайып элди карабай,
Кыйналып жүрүп кор болдум.
Эми алдыбыздан бууган жок,
Артыбыздан кууган жок.
Ааламды артып издесек,
Бизге Асыл өңдүү тууган жок.
Бул дүйнөдө көрбөйбүз,
Кайтып элге келбейбиз.

Бир башыңды тыйып жүр,
Басар жолуң билип жүр.
Мындан ары коюп жүр,
Ойдолобой сылык жүр.
Ичигин чечип бөктөрүп,
Бул кылыгын өткөрүп.
Учкаштырып жөнөдү,
Күн батышты бет алып.
Күндөп-түндөп жол салып,
Айланып эчен тоолорду.
Тууганы менен кас болуп,
Элинен чыгып жоголду.
Бир шаарга кез болуп,
Өңү сары жез болуп.
Эл четине барды эми.
Бир адамдан кеп сурап,
Жолоочумун деп сурап,
Андан жообун алды эми.
Ошол адам кеп айтты,
Адыл кандын эли деп,
Ар жагы Жамбыл бели деп.
Өзү түркмөн эли деп,
Адыл деген кан эле,
Жалгыз кызы бар эле.
Жок эле эркек баласы,
Жакшы эле журтка санаасы.
Кырк аялы бар эле,
Өзү карган жан эле.
Муну угуп сүйүнүп,
Бир күдайга сыйынып,
Ушуга бала бололу,
Башты сала кирели,
Тынбай кызмат кылалы.
Аялы менен кеңешип,
Токтолгон соң кептери.
Аялдабай жетти эми,
Аралашып кетти эми.
Кан сөөлөтүн таштады,
Карыпчылык баштады.
Зайыбын тышка калтырды,
Атын кармап олтурду,
Ал Мендирман барды эми
Кары ханга кирди эми.
Салам берди Мендирман,
Алик алды тургандар.
Адыл кан көзүн салды эми,
Жайын сурай калды эми.

— Жолоочумун, баатыр — деп,
Атым арып азгамын.
Алыс жолду баскамын,
Атым Жоро дегенмин
Алда кайдан келемин.
Адыл кан туруп кеп айтат:
— Эми кайда барасың.
Кимге барып турасың?
Жолоочу болсоң жол мына,
Бадачы болсоң мал мына
Базарчы болсоң эл мына.
Туруучу болсоң жер мына,
Туура жооп бер бала,
Өңүң жакшы көрүнөт,
Өз атаң аты ким болот?
Турган жериң кайсы жер,
Теги-жайың айтып бер.
— Теги-жайым сурасаң,
Ногой уруу элинен,
Адашып чыккан эр элем,
Бир жолдошум бар эле,
Өзү аял жан эле.
Баласы жок жан болсо,
Башты сала кирмекке,
Бала болуп жүрмөккө.
Ошенетип эл таппай,
Бир жакшыраак жер таппай.
Күн чыгыштан келемин
Көңүлүм тыңдар эр болсо,
Сырымды айтып беремин.
Ата-эне да менде жок,
Бир туушкан менде жок.
Карагай башын буугамын,
Кайрылчу жок тууганым.
Долоно башын буугамын,
Толгонор жок тууганым.
Жээздеги минип желгемин,
Жер түбүнөн келгемин.
Ушуну айтып муңайып,
Алдында турду буралып.
Андай болсо жолоочу,
Чоро болгун өзүмө.
Жооп берчи сен балам,
Ушул айткан сөзүмө.
Адыл атаң эп деди,
Ушул жакшы кеп деди.
Адыл кандын астынан,

Башка жакка кетпеди.
Адылга шондо кеп айтып,
Чоро болдум деп айтып.
Колдон келген кызматты,
Өлгөнчө иштейм деп айтып.
— Мейманкана беш үй бар,
Сүйгөнүңө кирип ал.
Айбан үчүн алты үй бар,
Атыңды байлап жатып ал.
Жакшы болсоң уулумсуң,
Жаман болсоң кулумсуң.
Ошону айтып Адыл кан,
Жайын берип чыгарып,
Абыдан сыйлап жиберип.
Сүйүнгөн соң Мендирман,
Ошо бойдон барды эми.
Аты менен Канышты,
Алып жетип келди эми.
Ошол айткан жайларга,
Алып келди үйлөргө.
Сарамжалын билгизип,
Сарайларга киргизип.
Сырдуу үйгө тургузуп,
Сыйланганын билгизип.
Алтын үйгө кирди эми,
Ар сөөлөтүн көрдү эми.
Беш-алты күн Мендирман,
Белин чечпей жүрдү эми.
Алардан эч талбастан,
Аянбай кызмат кылды эми.
Канышайын кадырлап,
Канча кызмат кылды эми.
Эртең менен болгондо,
Орок, жиби колунда,
Отун мунун мойнунда.
Колоолу кумган колго алып,
Колу-бутун жуудуруп.
Бедерлүү кумган колго алып,
Бети, колун жуудуруп.
Белендетип турду эми,
Самоорун бат-бат койдуруп,
Баркы менен күттү эми.
Чогулуша келгенде,
Чечен чоро болду эми.
Душманын көргөн алыстан,
Көсөм чоро болду эми.
Түн ичинде болгондо,

Жер кыдырган бул чоро.
Отун алып от жагып,
Кызмат кылган бул чоро.
Күлүк атын жаратып,
Минген чоро болду эми.
Келе жаткан душманды,
Билген чоро болду эми.
Баскан сайын жөнөдү,
Малы жакшы төлдөдү.
Басташкандын колуна,
Асты тизгин бербеди.
Ушул чоро келгени,
Келиндер тайлак байлады,
Кемпирлер куйрук чайнады.
Адыл ханды карасаң,
Көңүлү өсүп жайнады.
Өзөн суусу май болду,
Өтө кедей бай болду.
Жабагысы тай болду,
Жалпы журту бай болду.
Томогосун кайытты,
Томаягын байытты.
Күндөн күнгө бул чоро,
Күч кайраты ташыды,
Күч аладай ачыды.
Адыл хандын ошондо,
Ар душманы жалтанды.
Ак сакалдын баарынан,
Ошо чоро бата алды.
Жер кайырчу келгенде,
Жеке чыкты бул чоро.
Топ жыйында сайраган,
Чечен чыкты бул чоро.
Түндө уктабай чалгындап,
Коргоп жүрдү бул чоро.
Алда кандай болом деп,
Ойлоп жүрдү бул чоро.
Эки кайыш, бир тизгин,
Илип жүрдү бул чоро.
Ошол элдин баарысын,
Билип жүрдү бул чоро.
Адыл хандын күлүгүн,
Минип жүрдү бул чоро.
Адыл хандын акылын,
Билип жүрдү бул чоро.
Добул келсе тийгизбес,
Караңгы токой болду го.

Доочу келсе, мал бербес,
Кайраттуу баатыр болду го.
Карагай найза ыргады,
Душмандан тынып Адыл хан,
Так түшүнүп жыргады.
Күндөн күндө күчөгөн
Күчтүү болду ошондо.
Элинин баарын бийлеген,
Эптүү болду ошондо.
Барган сайын оңолду,
Басташканын жоготту.
Өрүшү жайык миң болду,
Өз элине дүң болду.
Ак сакалы, карысы,
Ошол элдин баарысы,
Жакын болду чорого.
Айткан кептин баарысы,
Акыл болду ошондо.
Күндүз күлкү болбоду,
Түндө уйку албады.
Адыл ханды карасаң,
Эч калбады арманы,
Бет алганын жалмады.
Ит аягын мис кылды,
Туурдугун киш¹ кылды,
Душмандарынмыш кылды.
Адыл ханды карасаң,
Түнүн жарык түш кылды.
Орундарын киш кылды,
Ок атуучу душманды,
Орду менен жайлады.
Ошенетип Адыл хан,
Жүрө берди жайдары.
Адыл ханга карата,
Ок атар киши калбады.
Ок атуучу душманды,
Орду менен жалмады.
Чоро ошондой болду эми,
Чоюлуп элди билди эми.
Чоюн башты колго алып,
Чоюн баштап жүрдү эми.
Найзаны колго алды эми,
Аймактын жайын билди эми.
Ошенетип бул чоро,
Жыл маалына келди эми.

¹ Киш — баалуу тери.

Айганышы кайкалап,
Атка минип чалкалап,
А да ушундай болду эми.
Ал аңгыча бул элден,
Абжөр кемпир чыкты эми.
Үйгө жатып бул кемпир,
Ушул ишти утку эми.
Ошо мастен жез кемпир,
Айганышты көрдү эми.
Сулуусуна чыдабай,
Суктанып жатып калды эми.
Эченди кылган куу кемпир,
Талып жатты далайга.
Куулук кылмак Канышка,
Бул желмогуз алдастап,
Алактады жан жакка.
Кемпир турду ойлонуп,
Ок жыландай толгонуп.
Сулуусуна мас болуп,
Ичинен ойлоп чок болуп.
Жорго эшекке минди эми,
Жорголотуп жүрдү эми.
Адыл хандын астына,
Жобурап сүйлөп барды эми.
Ой, Адыл хан акетай,
Менин жайым билбейсиң,
Чороңдун жайын ким дейсиң.
Чороңду мындай чоң кылган,
Барган сайын оң кылган.
Айдай сулуу жан экен,
Бир аялы бар экен.
Как ошону көрбөгөн,
Сизде арман көп экен.
Ак перинин кызындай,
Адам болбойт ушундай.
Бейиштен чыгып келбесе,
Андай адам мында жок,
Көрүп күйүп болдум чок.
Көрсөң көөнүң бөлүнөт,
Оозунан шекер төгүлөт.
Ошол жанды көрбөсөң,
Заманаң акыр бөлүнөт.
Ал өңдөнгөн бээрде жок,
Жерге кирсин дүйнө бок.
Кырк аялың бар эле,
Баарысы сулуу жан эле.
Бирөө да ага тең келбейт,

Алтынга сүйүп ким келбейт.
Алтын күмүш эгешет,
Кандай аял теңешет,
Көрсөң калат арманың,
Көрбөй кантип каласың.
Ал өңдөнгөн асылдан,
Кантип кабар аласың.
Деди дагы куу кемпир,
Токтолбой кетип калганы.
Адыл хан муну ойлонуп,
Көрүүгө көңүл салганы.
Көрөйүн деп уялбай,
Чоросу жакшы кыя албай,
Уул болуп калды эле.
Ушул кемпир балакет,
Ай жарымы ойлоном,
Мунун өзү кандай кеп,
Өзү кыйды куу кемпир,
Аялды да алдады.
Ой-боюна койбоду,
Өйдө-ылдый толгоду.
Кыяр кемпир оңбоду,
Андай болсо бармакка,
Кемпир менен көрмөккө
Сарайына барды эми,
Сарамжалын көрдү эми.
Айганышты көргөндө,
Айтканындай таң калды.
Акылы кетип сандалды,
Көргөнү барган ханыңдын,
Көңүлү жаман бөлүндү.
Жоодураган Айганыш,
Нур кызындай көрүндү.
Ханды кудай урду эми,
Көңүлү айнып турду эми.
Өңү сулуу кызылдуу,
Көйкөлүп Каныш турду эми.
Адыл ханды ардактап,
Ар түрдүү аш бергенди.
Тамак-ашын ичкенче,
Сүрдөп ханың тердеди.
Эртели-кеч эрмектеп,
Кемпир оңдоп кеп айтып,
Айганышты көндүрүп,
Ашык болду деп айтып.
Адыл ханга дагы айтып,
Жакын кылып салды эми.

Бир-бирине бул ишти,
Макул кылып алды эми.
Мастан кемпир оңбоду,
Буйрук менен сомдоду.
Адыл менен Канышты,
Ысык кылып койгону.
Аяк жагын түгөнгүс,
Ыр кылыптыр бул кемпир.
Оңой менен айрылгыс,
Чыр кылыптыр бул кемпир.
Ханды кудай урду эми,
Аламын деп турду эми.
Кемпирге Адыл кеп айтат,
Керегиң эмне деп айтат.
Каалаганың тандап ал,
Айткының мага деп айтат.
Кемпирди хан балкытып,
Көңүлүн ачып жаркытып.
Кубандырып турду эми,
Кемпирди кудай урду эми.
— Оюмда бар ар неме,
Айтам Адыл тим эле.
Ичимде муңум бар эле,
Айтып берем сага эле.
Көтөрөм десең көңүлдү,
Көздүн жашын өзүң тый.
Он бештеги уулду,
Так өзүмө нике кый.
Анда менде арман жок,
Так ошондо көңүлүм ток.
Кемпирдин көөнүн жай кылды,
Адылдыктан бай кылды.
Канышайды алууга,
Чындап ханың камынды.
Он чакты жыл болду эми,
Бул чоронун келгени,
Көргөн жерде Адыл хан,
Муну ойлоп калды эми:
Эки-үч күнү баргын деп,
Марал-кийик аткын деп,
Эриккениң сен жазып,
Абыдан ойноп кайткын деп.
Сүйүнүп жүрдү Адыл хан,
Жумшаган жакка барат деп,
Жал-жал көз сулуу Айганыш,
Ээндеп мага калат деп.
Элиндеги карасын,

Узун кулак сарысын,
Уламанын баарысын,
Жыйып алды Адыл хан.
Акыл салды Адыл хан:
Бул чорону кантебиз,
Аялын кантип алабыз?
Өлтүрүүгө кол барбайт,
Мындай жакшы жан болбойт.
Аялы асыл жан экен,
Дүйнөдө жалгыз өзү экен.
Бул чорону чоң кылган,
Айганыштын иши экен.
Обозгер жакшы, хан жакшы,
Аял жакшы, эр жакшы,
Акылын ойлоп эл тапчы.
Сурады элден акылды,
Айла-акылын эл таппай,
Айласы кетип турду эми.
Акылман чечен кээ бирөө,
Жерди чукуп калды эми.
Алтын менен күмүштү,
Таап келип берчү эле.
Уйкусун коюп жумшасаң,
Иш бүтүрүп келчү эле.
Бала болуп калды эле,
Кылган иши чоң эле.
Же болбосо өлтүрүп,
Жок кылууга оң эле.
Жалгыз кызым Билерик,
Билерикти жиберип.
Билгизбестен чорого,
Сырын сурап билелик.
Деп ошентип кеңешип,
Сен айтчыга келишип.
Сөз таба албай көп эли,
Жерди чукуп калышып.
Анда Адыл дейт экен:
Бир карыя бар экен,
Сексенге чыккан жан экен.
Буту, колу шал экен,
Акылга дыйкан жан экен.
Ошол акыл табат деп,
Ошону мында алам деп,
Акылдашып чал менен,
Айтканына көнөм деп.
Акылга элим келели,
Ошону мында алалы,

Ошого акыл салалы.
Айтканына көнөлү,
Өлтүр десе өлтүрүп,
Билгизбей жерге көмдүрүп.
Койгун десе коёлу,
Же болбосо ошондо,
Кармап алып соёлу.
Андай болсо ошого,
Араба алып баралы.
Өзү карыган киши го,
Арабага салалы,
Көңүлүн абдан жайлагын,
Жайын жумшак камдагын.
Тула бою жумшасын,
Сары май менен майлагын.
Эмесе макул күп дешип,
Араба кошуп айдашып.
Айтканындай ошону,
Үйөр башын май кылып,
Алып келди кашына,
Адыл хан көөнүн жай кылып.
А күнү конуп таң атты,
Чоро баатыр кийик атты,
Тамашага коп батты.
Маралдын этин арттырып,
Аркан менен бек тартты.
Чоро жолго чыкты эми,
Үйүнө келип түштү эми.
Эртең менен болду эми,
Элдин баары түрдү эми.
Адыл хандын чоң үйгө,
Барып түшүп калды эми.
Адыл хандын үйүндө,
Арак тартып, кой союп,
Кымыз жыйып, бээ союп,
Эл чогулуп дүң болуп,
Кыйналган киши миң болуп,
Кеңеш кылып чорого,
Акылдашты ошого.
Ал карыя кеп айтат:
— Түбү түптүү жан болсо,
Кебин сурап билели.
Андан кийин көрөлү,
Оптун көлү бар эле,
Барса келбес дээр эле.
Как ошого жумшайлы,
Барса келбес жол эле,

Тирүүлөй казган кор эле.
Жолдо нечен ушундай,
Ажыдаары укмуштай.
Ажыдаар менен арбашып,
Кетсин саат чырмашып.
Ошондон ары жоголсун,
Аңдыган кишиң жок болсун.
Анан алгын катынын,
Жыргап аман жаткының.
Өлтүрөм деп уулуңду,
Ойлодуң беле баатырым.
Уул болуп башында,
Урмат кылды жашында.
Кызматына тойбодуң,
Адыл хан сен да оңбодуң.
Кызыгып алып катынын,
Аламын деп ойлодуң.
Уулуң болсо ошол кул,
Айтар сөзүм мына бул:
Сөзүңдү угуп алуучу,
Анан жолго салуучу.
Жаман болсо ошол кул,
Макүл болот, күп болот,
Падыша сөзүң эп болот.
Деп ошентип жүрүүчү,
Барса келбес жол ашып,
Атаңдын акын доолашып,
Ошентип өлүп калуучу.
Ала турган аялды
Анан кийин алуучу.
Ала көөдөк кул болсо,
Ошондон ары жоголчу.
Айланып келбес болгон соң,
Абыдан ишиң оңолчу.
Сыркоо кары кеп айтты,
Ушул жакшы деп айтты.
Анык мыкты кул болсо,
Сөз айтышып жанашат.
Комузуң колдон талашат
Жаакташып салышат.
Аялынан кеп сура,
Кандай жайы деп сура,
Ушу жакшы кеп дешип,
Андай болсо эп дешип,
Калыстан киши жиберди,
Сыр сурап калыс түрдү эми,
Жүзү кара Канышың,

Көңүлүн ханга бурду эми:
— Мунум качкан качкын деп,
Акылынан шашкан деп,
Тогуз байы бар эле,
Өлтүрөмүн деди эле,
Чогулушуп келгенде,
Атка мин деп качырдым,
Тогузун өзүм жазгырдым.
Аман-эсен куткарып,
Элиңе келдим мен алып.
Өзү качкын киши деп,
Айткан кебим ушу деп,
Канышты кудай урду эми,
Ханга көөнүн бурду эми.
Түбү-жайы ушу деп,
Жамандап айтып берди эми.
Арачысы келди эми,
Айтып баарын берди эми.
Үстүнө хандын чакырып,
Чорого киши келди эми.
Барып айтты жүр деди,
Хан үйүнө кел деди,
Кана, чоро, жүр деди.
Калктын баары ошондо,
Макул болуп жүрдү эми.
Кантээр экен деген эл,
Чорону көрүп дүрбөдү.
Үстү-үстүнө тыгылып,
Жалгыздын жайын билгени.
Кымыз берип кызытып,
Ичегисин ысытып.
Кылмак болду Адыл хан,
Кымызы жок чорого,
Көзүн арткан залим хан,
Шыпыроо кары кеп айтып:
— Балам, чоро — деп айтып,
Адыл хандын сөзү бар.
Айта турган өзү бар,
Ушул сөзгө кулак сал.
Мен айтайын угуп ал,
Бир кызматым кылсын дейт,
Кыйын жолго барсын дейт.
Төгүн болсо калсын дейт,
Төрө болсо барсын дейт.
Боз адам болсо калсын дейт,
Баатыр болсо барсын дейт.
Анык болсо барсын дейт,

Арсар болсо калсын дейт.
Чоро болсо барсын дейт,
Чоочун болсо калсын дейт.
Ак сакал антип айтканда,
Үшкүрүп чоро толгонуп,
Эт бышымга эңгиреп,
Турган экен ойлонуп.
Эч бир жооп бербеди,
Чоро жаман тердеди.
Көптү көрүп камалды,
Кантип табат амалды.
Адыл туруп ошондо,
Колуна комуз алды эми,
Каңгыр-күңгүр чалды эми.
Хандын черткен күүсүнө,
Чоро кулак салды эми.
Ал аңгыча чорого,
Арак менен шараптын,
Аралашын берди эми.
Тартынбай чоро ичти эми,
Жан дүйнөдөн кечти эми.
Кымыз ичип кызыды,
Сөөктүн баары ысыды.
Арак менен мас кылды.
Алдап туруп азгырды,
Каныш менен кас кылды.
Чоочубастан эр чоро,
Ыргып турду ордунан.
Адыл хандын колунан,
Комузун жулуп алды эми:
— Ичимди ачып алайын,
Атамдын жайын айтайын.
Элимдеги жакшыны,
Атам деп атын сатпайын.
Чоро эмесмин Мендирман,
Чогоол тууган эрдирман.
Өзүм деген эренге,
Өзөгүн үзгөн эрдирман.
Өзүм дебес арамга,
Эмил чокмор бердирман.
Өз атакем Өзүбек,
Өзүң менен тендирмап.
Түп атакем Шыгайдан,
Кай уулунан кемдирман.
Ичтен ийри түшкөнмүн,
Тезге салсаң түзөлбөйм.
Ынды кара болгомун,

Самындап жуусаң агарбайм.
Доочу келсе мал бербес,
Жүгүрүк чечен Мендирман.
Добул келсе жел тийбес,
Караңгы токой эрдирман.
Уча келсең канатмын,
Ар жыйында санатмын.
Коноруңа куйрукмун
Кокусунан колуңа,
Түшүп калган туйгунмун.
Колду чапкан Мендирман,
Колум сынбай жеңдирбейм,
Ак жакалуу Мендирман,
Асты сага жеңдирбейм.
Ашык атсам уттурбайм,
Алганым сага жуттурбайм.
Тоголок башым тирүүмдө,
Жолдошумду тарттырбайм.
Төшүм тайкы турнамын,
Тийген жерди жуламын.
Коктуга кирип оттогон,
Коңур ала бугумун.
Кол жабыла ок тийип,
Ыңгыранып турамын.
Мен элимде чооголмун,
Эми кимди урамын.
Ичим оттой жанамын,
Эми кайда барамын.
Ала-Тоону кемирип,
Тоо түгөткөн баламын.
Агын сууну шимирип,
Суу түгөткөн баламын.
Алсам болду бир сайып,
Жоо түгөткөн баламын.
Адыл хан тилиң аламын,
Ажыдаарга барамын.
Тубаса да тутунган,
Как өзүңдүн балаңмын.
Качыргандан кайтпаган,
Кара чаар кабыланмын.
Кайсаганы мүрт кеткен,
Кара болот албарсмын.
Ирмегенин куткарбас,
Илеби кыйын албарсмын.
Ийсегенин куткарбас,
Үңкүрдө жаткан илбирсмин.
Темингенин куткарбас,

Текөөрү болот шумкармын.
Жети күнү жүгүрсө,
Жел жетпеген тулпармын.
Деги сенин сөзүңө,
Ичим күйүп муңдандым.
Өөдө карай черткени,
Өкүмдүгү ушундай.
Ылдый карай черткени,
Ылдамдыгы ушундай.
Мен барайын калаага,
Учурайын балаага.
Ушу кезде ойлосоң,
Ар нерсе бар санаамда.
Мен калаага барганча,
Кар жаабасын, нур жаасын.
Мен калаадан келгенде,
Мага десе уу жаасын.
Эки семиз ат бергин,
Арыбаган ат болсун.
Эки жолдош кошуп бер,
Эрикпеген эр болсун.
Бара жаткан казаным,
Барса келбес жол болсун.
Тобокелге салайын,
Токтолбой эми барайын.
Айдай кашым керейин,
Атаңдын көрү Канышты,
Кудай кылып берейин.
Кырк аялың бар экен,
Кырк биринчи кылып ал,
Айтканыма кулак сал.
Сен аялдан жүдөсөң,
Ушул кепти угуп ал.
Аялым чиркин ит экен,
Ичтен жеген курт экен.
Сенин элиң Адыл хан,
Атаны жакшы журт экен.
Бул ишимде арман жок,
Барбас жерим калган жок.
Мендирман атка конгону,
Бет алган жагым оңгон жок.
Айганышты нетейин,
Адыл сенден кетейин.
Чорону кандай кыйнадың,
Канышты кандай сыйладың.
Жүзү кара Канышай,
Дагы бузук ойлоду.

Ичип антка тойбоду.
Ушул ишин койбоду.
Ушул өңдүү аялды,
Аламын деп ойлодуң.
Напсиңди тыйып койбодуң,
Адыл-Адыл дечү эле,
Адыл сендей болобу,
Ушул өңдүү аялды,
Алган киши оңорбу,
Ишенгеним Канышым,
Ичтен жеген курт экен.
Баракелде Адыл хан,
Элиң жакшы журт экен.
Мынча каалап калган соң,
Мен барайын калаага,
Ойлоп турсам Адыл хан,
Ар нерсе бар санаада
Ажыдаар менен арбашам,
Алптар менен кармашам.
Каман менен чалышам,
Жолборс менен алышам.
Бир жарым жыл жатышам,
Жез кемпир менен атышам.
Жети жылы турушам,
Желмогуз менен урушам.
Адам көрбөс жоо менен,
Ким кол салып катышса,
Катышамын, Адыл хан,
Атышамын, Адыл хан,
Мен Мендирман келгени,
Берекелүү бай кылдым,
Бет алган жооң жай кылдым.
Бери кара, Адыл хан,
Кай жериңден тайгылдым.
Өрүшүңдү миң кылдым,
Өз арбагың дүң кылдым,
Адыл хан деген сенсиңби
Акылы жок кемсиңби?
Адыл сендей болобу?
Уулу менен айтышкан,
Урумда сендей болобу?
Келини менен дос болгон,
Ошенткен киши оңобу?
Бул дүнүйө жалганда,
Бар мөрөйдү ким алган.
Башыңа кыйын иш түшсө,

Кимдер өлбөй, ким калган.
Бир энеден мен жалгыз.
Абайлабай мен байкуш,
Түшүп калдым торуңа,
Маңдайымдын шоруна.
Кана, Адыл сен болсоң,
Салгын мени жолуңа,
Адамың бергин колума.
Келсе менин колуман,
Казынасын алайын.
Алып келип Адыл хан,
Колуңузга салайын.
Тура калып Мендирман,
Комузун колдон таштады.
Кечтим мына үйдөн деп,
Жарагын ала баштады.
Бармак болуп калаага,
Албарс кылыч байланды.
Жолборстой эрдин сүрүнө,
Чубуртуп айткан кебине,
Чогулган журту таң калды.
Карыясы ошондо:
— Ушу кандай кеп деди,
Али да болсо ойлонгун,
Чороңдун сөзү эп деди.
Мендирмандын сөзүнө,
Акылым менин жетпеди.
Абайлап муну көрдүңбү,
Өрт жалындай көзүнө,
Арстандын сүрү өзүндө.
Байкап карап көрдүңбү,
Айтышам деп жеңдирдиң,
Атка минбей эңдирдиң.
Байкабай туруп Адыл хан,
Жаман жерден жыгылдың.
Өөдөсүн жүрүп Адыл хан,
Өзүңдү өзүң сыйырдың.
Өөдө экенин билдиңби!
Көп ичинде өлдүңбү?
Айтышам деп жыгылып,
Жаныңдан үмүт үздүңбү?
Эй, Адыл хан, өзүң бил!
Айтам сөзүм көзүңө ил.
Аялын таштап сен өзүң,
Алдап-соолап жайын бил.
Аялына бузулуп,

Кара тер бойдон сызылып,
Кандай болду Адыл хан,
Айткан сөзүң бузулуп.
Азамат экен Мендирман,
Айткан жооңо дегеди.
Айтышам деп Адыл хан,
Тула боюң тердеди.
Баракелде Мендирман,
Атадан туулган эр, деди.
Биздин тилди алсаңыз,
Билерикти бер, деди.
— Баракелде куп деди,
Элдин сөзүн эп деди.
Ушу жакшы кеп деди,
Мендирмандай баатырга,
Тегеле киши жетпеди.
Адыл хан чыгып кыйкырып,
Элдин баарын чакырып,
Мастан кемпир кайда деп,
Буту-колун байла деп,
Ошону бери айда деп,
Ушунун кылган иши деп,
Ушул бузук киши деп.
Желдет жетип айдады,
Буту-колун байлады.
Эки көзү жайнады,
Хан алдында сайрады.
Кагылайын бегим деп,
Тыңдай тургун кебим деп.
Өзүнүн кылган иши деп,
Айтыштырып көргүн деп,
Анан кийин өлтүр деп.
Алтын дарга курду эми,
Калайыктын баарысы,
Айран-таң болуп турду эми.
Бир мамыны орнотуп,
Башына темир сайды эми,
— Кана бирөөң баргын деп,
Канышайды бул жерге,
Айдап алып келгин деп.
Сулуусуна суктанба,
Кызылына кызыкпа.
Ырайым кылсаң өлөсүң,
Өзүң кордук көрөсүң.
Барбаймын десе ошондо,
Мойнунан кысып байлап кел.

Жалтылдаган бейбакты,
Шакылдатып айдап кел.
Желдет турбай жөнөдү.
Салган бойдон барды эми,
Барган жерден жүр деди.
Кашында турат кыз-келин,
Баары бирдей дүрбөдү.
Кыздар менен кылтылдап,
Жаткан экен шыңкылдап.
Хандан жигит барганда,
Каары катуу көргөндө,
Калтырады бул шордуу,
Эки көзү алайып,
Жалдырады бул шордуу,
Сийдиги булут айланып,
Айтарга тили байланып.
Эмне экенин биле албай,
Түрүп калды делдейип.
Кандай шумдук болду деп,
Кыздын баары селдейип.
Бир кезде эсин жыйды эми.
Булбулдай үндү салды эми,
Ботосу өлгөн ингенче,
Буркурап ыйлап түрдү эми.
— Бул сөзүңө көнбөймүн,
Ырайым кылсам оңбоймун,
Өзүң кылган кеп экен,
Өлүм сага эп экен.
Мендирмандай чорону,
Алдоого оюң бар экен.
Ар жагынан кеп салсак,
Атаңдан калган иш экен.
Ал Мендирман жолдошуң,
Атайы жакшы киши экен.
Жүзү кара болгун, деп,
Басып жолго киргин деп.
Камчы менен бир салып,
Айдап алды жүргүн деп.
Ыс-мысына келтирбей,
Айдап алып жөнөдү.
Кыз-келиндин баарысм,
Көргөндө көөнү бөлүндү.
Көбү жандан түңүлдү,
Эркелетке! I Каны шай,
Эбелектеп жүгүрдү.
Этеги жерге тийбеди,

Не болорун билбеди.
Эрке үйрөнгөн түгөңгүр,
Эки бети карарып,
Эл ичине барды эми.
Бир желдети келди эми,
Жоолугун жулуп алды эми,
Мойнуна кендир салды эми.
Эки көзү алаңдап,
Эки буту салаңдап.
Эт бышымда өлдү эми.
Ар жагында кемпирге,
Жаңы дөөлөт келди эми.
Безеленип безилдеп,
Ыйлады кемпир тызылдап,
Көп жалынды карылдап,
Жалынса да болбоду,
Адыл ханың оңбоду.
Чалкасынан салды эми,
Жез мамыны сайды эми.
Баягы кемпир сороюп,
Жез мамынын башына,
Турду мастен короюп.
Он беш күнү тим койду,
Эсеби жок эл жыйды.
Ар тараптын баарына,
Ат чаптырып той кылды,
Так ошондой ой кылды.
Керней-сурнай тарттырып,
Келбегендин баарысын,
Бээсин камап сойдуруп,
Желдеттерди чаптырып,
Асемин журттан арттырып,
Келген элдин баарысын,
Сырдуу үйгө киргизип.
Сый-сыпатын көрсөтүп,
Экиден табак тарттырып,
Ар сөөлөтүн арттырып.
Тамаша менен таң атып,
Күлкү менен күн батып.
Алты күнү той кылып,
Ар бир түрлүү ой кылып,
Калкына кабар берди эми,
Билериктей кызым деп,
Кабыл көрсө Чоромо,
Кызымды берем өзүм деп.
Мендирман макул десин деп,

Адыл ханың айтты кеп.
Добул кагып дүңгүрөп,
Тоо көчкөндөй күлдүрөп.
Хан күйөөсү дедирип,
Казы менен картаны,
Калкына бүгүн бердирип.
Кырк кыз менен кылкылдап,
Адыл хандын Билерик,
Асыл чыкты шыңкылдап.
Перинин кызы өңдөнүп,
Мендирманга көөндөнүп.
Жигит кызга кошулуп,
Жибек болду эшилип.
Аралашып тамаша,
Сөөлөтүнө караса,
Күндө күлкү тамаша,
Аны менен тим турбай,
Алтын такка мингизди:
— Балам минди тагына,
Жаңы ачылган багына,
Кызымды бердим чорого,
Как өзүмдөй жорого.
Өзүмдөн өөдө күйөөм деп,
Калкымдын баары сүйдү деп.
Каалап кызым тийди деп,
Өзүмдөн өөдө кул болду,
Кылган иши бул болду
Эмдиги аты Мендирман,
Эч душманга жеңдирбейм.
Атадан жакшы бала экен,
Асыл тууган жан экен.
Ушинтип Адыл тим болду,
Мендирмандай ким болду
Минтип такка минди эми,
Бир далай элди билди эми.
Такка минип чалкалап,
Атышкан жоону талкалап,
Ашырып кылды жумушун,
Аткарып турат бул ишин...

**«ЭР ЭШИМ» поэмасынан
үзүндү
Тоголок Молдонун (Байымбет**

Абдыракман уулунун) айтуусу боюнча

Түгөл байдын сөзү:

— Ой Эр Эшим береним,
Элди баккан кененим.
Мен Жумгалда турганда,
Бээ байлаган желенин.
Жанына барып бир күнү,
Жайылсын бээлер дегеним.
Нак ошондо мен сизге
Көргөнүмдү айтып беремин.
Базар-Түрүк чатында,
Марал өңдүү сур неме,
Күндүн көзү чачырап,
Чыккан кезде турду эле.
Жылкыларды аралап
Бир бээни бөлүп кууду эле.
Карап түрсам капталдап,
Айдап кетти туура эле.
Темгил-темгил чаары бар,
Келте куйрук эшек жал.
Төрт аягы балдактуу
Мен көрбөгөн сонун мал.
Кайкы кара бээмди,
Кууган бойдон жоголду
Издебедим артынан,
Ансайын ишим оңолду
Ошо түнү карасам,
Ай тободон тоголду.
Жылдыз жайнап жаркырап
Кадыр түн үйгө оролду
Ай туяктан бээ союп,
Ак сарбашыл кой союп,
Ага-иниге түлөө деп
Айыл-апага той союп,
Түштө түтүн булаттым.
Түтүнгө түтүн улаттым,
Базар-Түрүк өөнүнө,
Жылкымды айдам чубаттым.
Келерки жылы кышында,
Келди кайтып кара бээ.
Үйүрүнө кошулуп,
Нысап болду адам ээ.

Эрте токтоп калыптыр,
Тубарына чукулдап.
Чидерип басып турган соң,
Алдыдан чыктым утурлап.
Атайын аңдып мен барып,
Карамалап жаткамын.
Таңдын үрүл-бүрүлдө,
Шыйрагынан тарткамын.
Тунгагын жарып таштагам,
Турары менен шактаган.
Энесинин үстүнөн,
Каршы-терши аттаган.
Жаныбарым кулундун,
Жанына барсам качпаган.
Сур кула болчу ыраңы,
Тилик түшкөн кулагы.
Көргөндөргө бир кызык,
Куйругу жок кулун деп,
Аң-таң калып жүрүчү.
Алда кандай ырым деп,
Чыктага байлап чатылбай,
Башына нокто катылбай.
Жыл маалына бүт эмген,
Тайында да сүт эмген.
Кунанында кур болуп
Үч жыл удаа үч эмген.
Ушул быйыл бышты эле,
Ноктолоп аркан сүйрөттүм,
Жибектен чылбыр эштирип
Жылкычыга үйрөттүм.
Туулгандан бер жакка,
Үстүнөн даакы түшпөдү.
Куйругу өсүп чубалып,
Бакайына түшкөнү.
Араң эле чычаңы,
Төрт элиге толду бейм.
Карчыты кең жайылып,
Куйругу кулач болду бейм.
Биз Жумгалда турганда
Жалгыз өзү кетчү эле.
Базар-Түрүк суусуна,
Көз ачканча жетчү эле.
Кайра келип желеден
Нары-бери аттачу.
Үч жылдан бери байкаймын,
Жылкыдай жуушап жатпачу.
Жайы-кышы дебестен,

Бөлөк суудан татпачу.
Соң-Көлгө барса Шарп кула,
Жылкы менен жайылат.
Күндүз көрсө, түндө жок,
Туулган жерге кайрылат.
Көрүнбөйт деп издесе,
Желеден кайта табылат.
Анда-санда көргөн эл
Базар-Турук суусунан,
Таңга маал ичет деп,
Айтышат жайы-кышынан.
Кармап минсе куланы
Кашаңдыгы дагы бар.
Каршы-терши камчы уруп,
Таякты жейт жаныбар.
Суусамыр менен бу жерге,
Келгенден бери ойлосо,
Агын суунун башынан,
Барып ичет болжосом,
Анткен менен семирбейт,
Аңгилерче элирбейт.
Желеден алыс кете албайт,
Качаатан кууса жете албайт.
Кармап минип жылкыны,
Жыйнамакка камынса
Аш бышымда топтолуп,
Ыраагы жакын табылса,
Таң калбас адам эркиби.
Караанын көргөн жерлерден,
Кайрылып жылкы чогулса
Колот-колот төрлөрдөн.
Касиет бардай билемин,
Тулпар го деп жүрөмүн.
Эки жакка бастырып,
Эриккенде минемин.
Биздин Базар-Туруктан!
Суусу таза тунуктан,
Ичкен айгыр караса,
Тулпар чыгат уруктан.
Дешчү эле муруңку,
Өтүп кеткен карылар.
Мактады деп ойлобоң,
Ар кимдин сүйгөн малы бар.
Баам кылып угуңуз,
Ой Эр Эшим, бегим ай,
Кара бээни айдаган,
Кандай эме дедим ай.

Темгил чаар тайкы жал,
Тегерек туяк кайкы мал.
Тоо кайыбы көрүнөт,
Тотудай жүнү бөлүнөт.
Тобурчак сыны көрүнөт
Томукка жалы төгүлөт.
Куланбы дейм кумдагы
Куулганбы бу дагы.
Ойноп түшүп келгенби
Ой менен тоо кырдагы.
Нак ошондон туулуп,
Тулпар болуп калганбы.
Туягында тура жок,
Кантип айтам жалганды.
Кааласаңыз алыңыз,
Кастарлап жакшы багыңыз.
Сөөгү тунган болжолдо,
Душмандын жолун чалыңыз.
Деп Түгөл бай жылкыдан,
Алдырып келди куланы.
Эр Эшимдей баатырдын
Сөзүн эки кылабы.
Ээрин алып токутуп
Жалын тарап сылады.
Ачылгансып кабагы,
Кайчыланып кулагы.
Аттанарда кыйшайып,
Бүгө берди тизесин.
Шап Эр Эшим аттанды,
Шаркылдатып кисесин.
Бастырганда чатынан
Суурула түшүп жорголоп.
Жалт-жулт этип каранып,
Жүрүшүн түрдүү формолоп,
Кыялданып кылтылдап,
Кубулуп жүнү жылтылдап.
Кош элим деп Эр Эшим,
Бастыра берип кеткенде,
Бай Түгөл менен турган эл
Көңүлүн атка бурган эл.
Түштөндүрүп сый берип
Ызат-урмат кылган эл.
Жарданышып таң калып
Байкап калды Түгөл бай.
Ат ээсин тапкан экен деп,
Дембе-дем сылап сакалын
Жайкап калды Түгөл бай.

Жүрүшүнө кубанып,
Сөзү сөзгө уланып.
Жылкычылар токмоктоп
Жытыгып калган эмедей,
Алмак-салмак минүүчү
Кешик жок эле кенедей
Эми багың ачылды.
Эрдин аты атанып,
Суратпай бербей куланы
Менден өткөн каталык.
Жаныбарым Шарп кула
Аркырасын арааның
Суук душман көзүнө,
Сүрдүү болсун карааның.
Эр канаты жаныбар,
Ак жолтой бол Эшимге.
Мал да болсоң бактуу бол,
Намызыңды кетирбе.
Деп жөнөттү Түгөлбай,
Шарп куланы мингизип.
Эр Эшимге бир катар,
Манат чепкен кийгизип.
Эр Эшим барып үйүнө,
Эл эскирткен бийине,
Куланын жайын билдирип.
Арпа түктөп илдирип,
Аземдетип бактырып,
Алтын мамы кактырып.
Жолборс үртүк жаптырып,
Салтанатын арттырып.
Көбүк карга агытты,
Сынчынын сөзү боюнча,
Жанына үч ат коштурду.
Жайдары бол деп оюнча,
Жыл маалында бир атты,
Сойду Эр Эшим согумга
Кара кемик чучугу,
Бар экен эки колунда.
Жыйырма төрт ай өткөндө,
Жана сойду бирөөнү.
Жиликтердин баш-башы,
Агара элек сөөгү.
Отуз алты ай болгондо,
Үч жылга кур толгондо.
Калган бир атты соём деп,
Сынчысы айткан болжолго.
Толду эми деп сойгондо,

Кемиктин башын ойгондо.
Кенедей жерде кара жок,
Сөөгү тунуп агарып.
Кара эти жок май болуп,
Калгандыгы баары анык.
Эми көөнүм тынды деп
Шарп кула сөөгү тунду деп.
Колго байлап кайтартып,
Куйругун кучак жайкалтып.
Жалын тарап бөлдүрүп,
Жакшы сылап көндүрүп.
Сууган сайын суналып,
Мамыда турат кыналып.
Сыны чыгып сыртына
Шаңына шаң уланып.
Даакы жүнү жоголуп
Так секирип оңолуп.
Мамынын башын кемирип
Кайтарган сайын семирип.
Жогор жагын коп тиктеп,
Жоо көргөндөй элирип.
Жети күнгө чөп жебей,
Жерди чапчып койгулайт.
Музду бузуп талкалап,
Буту менен ойгулайт.
Бактысына табылган
Маңдайдагы жылдызы.
Жата берсин Эшимдин
Жергелүү калың кыргызы.
Эңчегер бойлуу Эр Эшим,
Бук болуп ичи зиттенип.
Бою турна тарамыш,
Кармаса колу темирдей.
Баса минген кулага,
Балтыры өгүз белиндей.
Тоо туруштук бергисиз,
Толкуну көлдүн илебиндей.
Алгыр бүркүт кабактуу
Жаткан иттей кашы бар,
Чүйлүсү жолборс мойнундай,
Жан казандай башы бар.
Каргылуу найза кармаган
Кадалган жери ырбаган.
Сок билектей чочмору,
Тийген жерин кандаган.
Ак кайыңда илинүү,
Ай балтасы шыңгырап.

Шарп кулага аттанып,
Бастырып чыкты зыңгырап.
Тулпар кула мингени,
Туулга башка кийгени.
Чарайнасы чапталуу,
Сооту жынжыр илмелүү.
Муздай темир курчанып,
Мурунураак жер чалып.
Шарп куланы жүлкүнтүп,
Тарттырбай оозун булкүнтүп.
Такымына камчы уруп,
Тарсылдатып карс уруп,
Качырышкан жери ошо.
Уңгулуу найза үчү курч,
Учу болот кара курч.
Карагайга каптаган,
Каршы-терши тарамыш.
Камчыга-камчы үзүлбөй,
Качырышты түтүндөй,
Акырекке болжошуп,
Уңгусуна орнотуп.
Жандын ээси жүрөктү,
Жара сайып өтөм деп.
Тели шалкы үстүнөн,
Тегеретип кетем деп.
Суук душман Ажаанды,
Сойбогонум бекер деп.
Өлөсөлүү жерге болжосом,
Өлбөгөндө нетер деп,
Өпкөсүнөн тешер деп.
Сайганда найза мылк этти,
Аз гана башы шылк этти.
Жыгыла турган өңдөнүп,
Оой түшүп жөндөнүп.
Кайра баштан толгонуп,
Аттан түшпөй оңдонуп,
Эки жактан эки адам,
Жөлөмөлөп алды эми.
Камбылды көздөй бет алып,
Салгар жолго салды эми.
Ортого алып калмактар,
Касканактап калды эми.
Кайнатма кара дарысын
Кырма кызыл абуусун,
Кырып-сүртүп жарага,
Айыктырды анысын.
Байкап калды чочунуп,

Эр Эшимдин сайышын.
Жаранын оозу карттанып,
Чып-чып сары суу болуп.
Каны катып айыгып,
Каршы жерге куу коюп.
Качып калды калмактар,
Кайра нары дуу коюп.
Качкан жоонун артынан,
Сайып барат сабалап,
Калың калмак кечилди,
Карышкырдай аралап.
Кыйдамына келгенде,
Кырып кетип баратат.
Жолугуша келгенде,
Жоюп кетип баратат.
Ортосунан Эр Эшим,
Оюп кетип баратат.
Колу коонуп неченди,
Союп кетип баратат.
Жаанын огу жамгырдай,
Жаап кетип баратат.
Чочморлуулар чокуга,
Чаап кетип баратат.
Кылыччандар кыймалап,
Кесип кетип баратат.
Иче-кардын имерип,
Эшип кетип баратат.
Кайрыларга айла жок,
Качып кетип баратат.
Капкасына кирүүгө,
Шашып кетип баратат.
Чилдей тарап туш-тушка,
Уй түгүндөй көп калмак.
Уйпаланып бириндеп,
Учу-түбү бек калмак.
Турпан менен Камбылга,
Үйүлдү барып чеп кармап.
Таштамырчак каласын,
Талкалатып Эр Эшим.
Дарбазасын чактырып,
Балталатып Эр Эшим.
Баатырларын чогултуп,
Барына айтып кеңешин,
Касташканым калмактын,
Ажааны эле журтум ай.
Канакарап кылалы,
Мокобосун курчуң ай.

Ажаан колго тийбесе,
Эл алдым деп айтканым
Баатырлыктын иши эмес,
Мактанып үйгө кайтканым.
Барың тегиз угуңар,
Жашың менен улууңар.
Ажаан калмак капырдын,
Шаарын тегиз бузуңар.
Ажаан колго тийгиче,
Эми бир жыл туруңар.
Бастырып жерин чайлаңар,
Курачысын байлаңар,
Төрөлөрүн кармаңар,
Ханы колго тийбесе,
Кантип үйгө барабыз.
Ажаанынан өч алып,
Түп көтөрө чабабыз.
Каныбызга кан алып,
Жаныбызга жан алып,
Анан үйгө кайталы,
Узун аяк мал алып,
Казак, кыргыз чектеги,
Калган экен таланып.
Анан үйгө кайталы.
Эрдикти элге айталы.
Шаарга кирди бекинип,
Ажаан деген шайтаны.
Аны кармап алалы,
Мойнуна күндө салалы.
Чапкыла журтум, чапкыла,
Жабыла издеп тапкыла
Казанын чагып талкалап,
Сапырып күлүн чачкыла.
Зыяндүүсун жоготуп,
Дарга мойнун аскыла.
Сыйкырчысын муунтуп,
Сыйыртмак салып тарткыла.
Кара дуба билгениң,
Какшатып сөөгүн чаккыла.
Кар жилигин сындырып
Жерге кийре каккыла
Өтүн жарып сыртынан
Эстен кеткис кылгыла
Санына чылбыр бургула,
Санат кылып тургула,
Сакалдарын жулгула.
Жалпы аман киргиле,

Жаагын жара тилгиле.
Жайы-кышы тартынбай,
Жагалмайдай тийгиле.
Мени-мени дегендер,
Менин камым жегендер.
Жүрөгүңө курч байла,
Уруудан чыккан кемеңгер.
Деп Эр Эшим турганда,
Намыз жолун кууганда.
Кара шаар камбылдан,
Кара жылга балгындан.
Калмактардын Ажааны
Качып чыкты тажаалы.
Калың кыргыз тосмолоп,
Кармай албай калды эле.
Кашкар жакка бет алып,
Кара жолго салды эле.
Эр Эшим карап турабы,
Камчыланып Куланы.
Качкан Ажаан артынан
Каакым болуп чүрады.
Каршы алдынан келгенин
Каттап кетип баратат.
Карма-карма-карма деп,
Какшап кетип баратат.
Тели шалкы союлгур,
Көрүнгөндө көрүнөт.
Көрүнбөсө түгөңгур,
Көккө чаңы бөлүнөт.
Шашкалаңдап Эр Эшим,
Шарп куланы теминет.
Чу деп койсо жаныбар,
Канаттуудай зуулдайт.
Кара көздөн жаш ыргып,
Этек-жеңи дуулдайт.
Кырда сурнай тарткансып,
Жал-куйругу чуулдайт.
Жар урунса алдынан,
Жаадай ыргып чуратат.
Жабык бою бийикти,
Жапырылтып уратат.
Көрө-көрө жакындап,
Көккө чаңды буратат.
Тоголотуп буттары,
Топудай таш кулатат.
Буртулдатып көбүктү,
Буттарына жабылтат.

Такымына куйругун,
Тарсылдатып чабылтат.
Кемегедей жерлерди,
Торт туягы ойгулайт.
Калмактардын Ажааны,
Каршы-терши койгулайт.
Ала тулпар закымдайт
Буда тулпар такымдайт.
Кээде кызып тер чачып,
Куйрук улаш жакындайт.
Анткен менен карматпайт,
Далы ортосун кандатпайт.
Кашкар барды алдырбай,
Карагай найза салдырбай.
Турпан барды алдырбай,
Туурадан найза сайдырбай.
Челек менен Чарымды,
Уланбатур, Талгарды,
Үч айланып карматпай,
Канат жасап алганбы.
Кайта тосуп кубалап,
Текес-Кыяс белине.
Тегеректеп курчаган,
Жолукту кыргыз элине.
Туш-тушунан тосмолоп,
Тоссо кайдан козголот.

Элди жара качканда,
Эр канаты Шарп кула,
Ошондо кулак жапырып.
Үстүндөгү Эр Эшим,
Эр Үрбүм деп бакырып.
Эңкейип найза салды эле.
Кыр арканын тому деп,
Кый сүбөөгө малды эле.
Демитип дагы нетти эле,
Уңгусунча жетти эле.
Тебетей сайган эмедей,
Тегеретип кетти эле.
Көөнө түшүп колдору,
Өпкөгө найза орноду.
Калмактардын Ажааны,
Кандеке жатып сойлоду.
Кайра-кайра сайгылап,
Кара көзүн ойгону.
Карга-кузгун жесин деп,
Кабакка сүйрөп койгону.
Каны менен жинине,
Карышкыр, түлкү жойлоду.
Айыгышып Эр Эшим,
Акырында койбоду.
Үч жылы толук урушуп,
Намызын алды ойдогу.

КУЛМЫРЗА МЕНЕН АКСАТКЫН **Чал Садыковдун айтуусу боюнча**

Аксаткын Иманалы кызы Кубаттын уулу Кулмырзага ашык болот. Аксаткын кыпчак уруусунан, Кулмырзанын атасы Бек найман, энеси кыпчак экен.

Ошентип Аксаткын кызга Кулмырза жээн экен. Бул мындан 100—200 жыл чамасында мурун болгон иш.

Аксаткын:

— Ата бир Задиң¹
Бек Найман, досум,
Чакмагың болот, кош бычак, досум,
Эне бир задиң сарт, кыпчак, досум.
Сыпа бир мата кызыл кур, досум,
Сыпайы өскөн Мырза уул, досум.
Кытайы жоолук кызыл кур, досум,

Кылапат жигит Мырза уул, досум.
Кылапат жигит Мырза уул, досум.
Өйүз-өйүз өрт албай, досум,
Өрт алган жерге мал салбай, досум.
Чынжырлуу темир коргондо, досум,
Экөөбүз ашык болгондо, досум,
Ал бир баары жаз эле, досум,
Жалама айран аз эле, досум.
Куурай бир терип чыгайын, досум,

¹ Зади — түпкү теги.

Ырдачы аван угайын, досум.
 Алтындан алкак, жез сырга, досум,
 Алыстан көрсөң кол булга, досум,
 Кол булгасаң биз мында, досум.
 Кызыл гүл лала¹ толо элек, досум,
 Кызыксаң ашык бололу, досум.
 Мингениң буудан кок кашка, досум,
 Канжыгаң кайыш ак тасма, досум.
 Саймалуу калпак, сары шым, досум,
 Саякта барбы таанышың, досум.
 Кештелүү калпак, сары шым, досум,
 Кесекте² барбы таанышың, досум.
 Булгаары токум, буурул ат, досум,
 Бултура чапсаң тер болот, досум.
 Бурулуш жайда биздин үй, досум,
 Буруп бир өтсөң не болот, досум.
 Коён боз кулак боз аттай, досум,
 Коктулай чапсаң не болот, досум.
 Комуздан ичке биздин бел, досум,
 Колтуктап жатсаң не болот, досум.
 Адырдагы коёнду, досум,
 Атып бир өтсөң не болот, досум.
 Алмадан жыттуу койнум бар, досум,
 Жатып бир өтсөң не болот, досум.
 Жатпай бир өтсөң кэ болот, досум.
 Медиян чөлдө не турат, досум.
 Безбелек байлап, суксар ат, досум,
 Беш көкүл чачым кулпурат, досум.
 Кулпурган чачты сылап өт, досум,
 Бейпаян жигит Мырза уул, досум,
 Бир келип алым сурап өт, досум.
 Карай бир көлдө не турат, досум,
 Кашкалдак байлап, суксур ат досум,
 Карай бир чачым кулпурат, досум.
 Карай бир чачты сылап өт, досум,
 Кайрыкер досум, Мырза уул, досум,
 Кайрылып алым сурап өт, досум.
 Кубаттын уулу Кулмырза, досум,
 Чөнтөгүң толгон пүл Мырза, досум.
 Ычкырың папик³ кырк муун, досум,
 Ышкыман кетпейт Мырза уул, досум.
 Кубаттын уулу Кулдаяр, досум,
 Кудайдан досу шумдай ай, досум.
 Боз аттуу киши көрүнсө, досум,

Болжошкон жарым деп турам, досум.
 Боз аттуу киши болбосо ай, досум,
 Тулку бир боюм жерге урам, досум.
 Кара аттуу киши көрүнсө ай, досум,
 Кайым айткан жарым деп турам,
 досум.
 Кара аттуу киши болбосо, досум,
 Как төбөмдү жерге урам, досум.
 Чакмагың болот куурасам, досум,
 Уйкум бир келбейт оонасам, досум.
 Аташым жигит салтанат, досум,
 Кийген бир тонун ак манат, досум,
 Ак уруп жарың дак⁴ калат, досум.
 Сарайдан чыккан сарт уул, досум,
 Сагынсам келбейт Мырза уул, досум.
 Арс ичик кийсең дилегей, досум,
 Азанда чыктың желбегей, досум,
 Азанда чыксаң кел бери, досум.
 Тулку ичик кийдин дилегей, досум,
 Түндөсү чыктың желбегей, досум,
 Желбегей чыксаң кел бери ай, досум.
 Укурук сүйрөп жылкы айдап, досум,
 Урматы кайсы оюндун, досум.
 Кымыз бир ичпей кыз кучпай⁵ досум,
 Кызыгы кайсы оюндун, досум.
 Ак-Жунус ылдый чаңдаттың, досум,
 Ашкере сулуу мен турсам, досум,
 Алейне сулуу тандаттың, досум.
 Көк-Жунус ылдый чаңдаттың, досум,
 Көрүнө сулуу мен турсам, досум,
 Көркөм бир сулуу тандаттың, досум.
 Мырза уул эмес молдо уул, досум,
 Эки бир көзүм жолдо уул, досум.
 Аташым жигит салтанат, досум,
 Ак уруп жарың дак калат, досум.
 Саймалуудан сарт өттү ай, жигит,
 Экөөбүз ашык болгондо, досум,
 Ала бир баар жаз эле, досум,
 Жалама айран аз эле, досум.
 Эл эңкейип көчкөндө, досум,
 Энекем үйүн чечкенде, досум.
 Биз суу бойлоп барып конгонбуз,
 досум,
 Мен себил калган сеп жайып, досум,
 Үлкү түшкөн үй жыйып, досум,

¹ Лала — жоогазын.

² Кесек — уруунун аты.

³ Папик — чачы, чачык маанисинде.

⁴ Дак калат — айласыз арманда калат.

⁵ Кучпай — кучактабай.

Мен кереге жайып, уук улап,
Турат элем гүл бурап, досум.
Мен ашкана түрүп, чий калап, досум,
Адамдын ичин куйкалап, досум,
Айылдан чыктым гүл бурап, досум.
Сен жогортон келдиң жорго боз,
досум,
Жорго боз минип жок сурап , досум.
Жоготкон жогуң айтканда, досум,
Энекем айтты ат ал деп, досум.
Эки бир жагым карасам, досум,
Илгенчи¹ бала жок экен, досум.
Атыңды алып байларда, досум,
Жылоондон кармарда, досум,
Сүйөнүп түштүң мен жакка, досум.
Мен шойкомуң шондо билгемин,
досум,
Мыйыгымдан күлгөмүн, досум,
Мен назарыма илгемин, досум.
Мен кайрылып эшик ачарда, досум,
Кабыргамдан кармадың, досум.
Энекем как баш билет деп,
Кайкалап барып токтодум, досум.
Сүйрөп бир кийиз саларда, досум,
Сүбөөмдөн кармадың, досум.
Мен сүйрөлүп барып токтодум, досум.
Байтал бээнин бал кымыз, досум,
Кулан бээнин курч кымыз, досум.
Кытайдан келген кыр аяк, досум
Кырмачы кырган сыр аяк, досум.
Илеби жука сары аяк, досум,
Энекем куйду мен сундум, досум,
Бармагым баса кармадың, досум,
Кара бир көздөн жаш чыкты ай, досум.
Сен аттанып кеттиң бел жакка, досум
Мен чакырып алдым бер жакка, досум.
Күндүзү келбей түндө кел, досум,
Аттуу келбей жөө кел, досум.
Экөө бир келбей бирөө кел, досум,
Кокту бир менен келбегин, досум,
Койчуман кулдар жүрүүчү, досум,
Коктулай шоокум салбасын, досум.
Жылга бир менен келбегин, досум,
Жылкычы кулдар жүрүүчү, досум,
Жылгалай шоокум салбасын, досум.

Оң капшыт менен кирбегин, досум,
Атакемдин үч түлөк болгон кушу бар,
досум,
Этегиң тийип калбасын, досум,
Шыркырап дабыш бербесин, досум.
Уйкусу каткан атам бар, досум,
Сүрүп бир шоокум салбасын, досум.
Коломто менен келбегин, досум,
Өзүмдөн кичик сиңдим бар, досум.
Түн ортосу болгондо, досум,
Туураланып кетүүчү, досум,
Анын балтырын басып албагын, досум.
Бакырып шоокум салбасын, досум.
Эми сен кой аралай качпагын, досум,
Коңшунун уулу Коңурбай, досум,
Катуу бир чаап койбосун, досум.
Аташым жигит салтанат, досум,
Ак уруп жарың дак калат, досум.

¹ Илгенчи — жумшоочу бала.

Эми Аксаткын менен Мырза уулдун бирге жаткан түндөрү. Экөө бирге уктап жатканда, Аксаткын чочуп ойгонуп кетти.

Аксаткын:

Абада торгой сайрады досум,
Таң атканга окшойду досум,
Козголчу менин койнумдан, досум.
Короодо койлор бышкырат, досум,
Козголчу менин койнумдан, досум.
Сопу атам азан чакырат, досум,
Таң атканга окшойду, досум,
Козголчу менин койнумдан, досум.

Мырза уул:

— Абада торгой сайраса, жаным,
Ач түрүмтай жолуксун, жаным,
Козголбойт сенин койнуңдан жаным.
Короодо койлор бышкырса, жаным,
Ач бөрүгө жолуксун, жаным,
Козголбойт сенин койнуңдан жаным.
Сопу атаң азан чакырса, жаным,
Кой оору дартка жолуксун, жаным,
Козголбойт сенин койнуңдан жаным.

Аксаткын:

Кош камчы тиет сооруңа, досум,
Козголчу менин койнуман, досум.
Кош бычак кирет бооруңа, досум,
Козголчу менин койнуман, досум.

Ошо тапта сырттан бир киши кирип келип Кулмырзаны бычак менен бир уруп өлтүрөт. Өлтүргөндөн кийин Аксаткын арс ичигин колтуктап, түлкү ичигин чүмкөнүп алып, эшикке чыкты да Кулмырзанын тушунда түрүп ыйлады.

— Эчки бир жеген эрмендей, досум,
Энди эле болдум шермендей, досум.
Кыр-кырда басып ыйлайын, досум,
Кылыгыңды сыйлайын, досум.
Ой-ойдо басып ыйлайын, досум,
Арбагыңды сыйлайын, досум.
Өзөлөнүп ыйларга, досум,
Өз алган жарың мен эмес, досум.
Кызырканып ыйларга, досум,
Кыз алган жарың мен эмес, досум.

Мырза уулдун өлүгүн эшикке чыгарып, жылаңач таштады. Аксаткын өлүгүн көрүп дагы үн салды:

— Үй айланып карасам,
Түлкү ичик жатат жеңи жок.

Там айланып карасам,
Мырза уул жатат жаны жок.
Алапар итиң кабаган,
Кубат байдын айлына,
Азанда барды чабаган.

Анан кийин кыз атасы калкты чогултту да Аксаткынга: — Балам, сен Кулмырзага мынча күйүп ыйладың балам, мен тобуман улан жыяйын, каалаганыңдын атын Кулмырза коюп берейин. Калкымдан улан жыяйын балам, каалаганыңды Кулмырза коюп берейин — дейт.

Аксаткын:

— Калкымдан улан жыйгандай, ата,
Кайыбас карала каймал мен эмес, ата.
Кайыта турган кара ала атаң сен эмес,
ата.
Тобумдан улан жыйгандай, ата,
деп Аксаткын өзүн бычак менен бир
коюп өлтүрдү.

Токтобос тору ала байтал мен эмес, ата
Токтото турган тору ала айгыр сен
эмес, ата.
Менин Кулмырзам өлсө куп болот, ата.
Таежеси Аксаткын өлсө, жүп болот ата,
—

«КАРАЧ, КӨКҮЛ БАЯНЫ»
поэмасынан үзүндү
Досу Ташматовдун айтуусу
боюнча

Жыламыш сулуунун атасына
кабар айттырганы

Көктөгү ай бир — сулуу бир,
Көргөндөр билмек муну бир.
Көз карай албай тайгылат
Көркүнөн каухар себилген.
Баарынан күчтүү махабат,
Баатырлар сүрдөп жер тиктеп,
Батына албай жеңилген.
Жүрөктү козгоп жаш сулуу,
Жүзүнөн каухар тамызып.
Чымырап дене чыдабай,
Чырайы көздү талытып.
Ойлосоң кыйын азабы,
Ошондой беле махабат,
Отурган жерде талытып.

Курдашты курдаш тааныган
Куунатчу түндүн учуру.
Кубанган Көкүл төр жакта
Курдашын карайт утуру.
Сууган жүрөк жанданып,
Сулуунун жазган каты экен.
«Тагдырын аяп кызынын,
Таарына койбос атакем».
Канетсин сулуу толкундап,
Кат жазды колу калтырап.
Мөлтүрөп жашын тамызып,
Мөөрүн басты шам чырак.
«Күңгөйдүн чөбү эшилген,
Күйөөгө тиём, атаке.
Күнөөмдү баштан кечирип,
Күйүткө салбай жооп бер,
Күнүңөр өсүп жетилген.
Тескейдин чөбү эшилген,
Телегейи жетилген.
Теңтушум келди, тиёмин,
Тентектик кылса кечирем.
Тезирээк ата жооп бер,
Телмирип күткөн кезим мен.
Уясынан түгөйсүз
Учурган жалгыз кызыңар.
Уул келди тиймекчи,
Улуу экен махабат,
Уксаң, ата, ушулар.
Кагазга жашым тамчылап,
Калтырап колум баратам.
Калмакчы эмес көңүлүм,
Кадырым билсе хан атам.
Тентектик эмес, атаке,
Телмирип катты жазганда
Тергенмин ар бир арибин.
Кочкул кан болуп сыя орду,

Коколой башка түгөй таап,
Козгодум элдин таалимин.
Күттүрбөй келген мени издеп,
Күйөөгө алып бергиле.
Өжөрлүк кылып койсоңор,
Өчүрүп өмүр чырагын,
Өлгөнүм жакшы эмдиге.
Алыстан келген мени издеп,
Атайы жердин үстүнөн.
Аты — Көкүл, азамат,
Айтканга каршы болсоңор,
Арманда болуп үшкүрөм.
Жактырбасаң, атаке,
Жалгызың соолур гүлгө окшоп.
Жалынар айтып арманын,
Жаратканга үн боздоп.
Асманга айтып арманын,
Ачылган гүлү дагы өчөр.
Азапка туткун кул болуп,
Арманда болуп дагы өтөр.
Ай нурун жерге жашырып,
Ааламдан кызың так өтөр.
Болбосо Көкүл алганым,
Болмокчу чексиз арманым.
Болбосоңор кантейин,
Боямду таштайм, — жардамын.
Артыман кууп ким жетет
Агымы терең дайрадан.
Ат чапсаңар кеч анан,
Алганым Көкүл болбосо,
Ала жатсын кенен жер —
Астына барып эс алам».

Көкүлдүн Жыламышка үйлөнүшү

Арадан канча күн өттү,
Аттады, айлуу түн өттү.
Калайык калкка кабарчы,
Кабарын айтып түгөттү.
Канча тоо, дабан, бел ашып,
Караңгы кирип, күн чыгып,
Кабырылган жарым ай,
Карасаң бүгүн тегерек,
Канеткен менен мүл өттү.
Ошентип алар кайтышты,
Ооматтуу сүлүү ханшанын
Ортолоп тою калганда,

Байкасаң нурдуу Жыламыш
Батпаган чолпон жылдыздай
Бак конгон экен жалганда.
Көкүл уул, сулуу Жыламыш
Көргөндүн көзүн талдырып.
Кайгырып ичтен айткан бар
Кантелик, кетпес арман деп,
Калыс сөз чала жараткан,
Камырдай алас алдырып.
Шарабы суудай агылып,
Шалпары бийик салынып.
Шаңкылдаган көпчүлүк
Шаан-шөкөткө малынып.
Кайда барсаң тамаша,
Каткырык, оюн табылып.
Кара-Шаар кооздолгон,
Кара-Дайра калкылдап,
Каары чыгып чамынып.
Кедейди «Кел!» — деп баркташып.
Келишкен сарай жай болуп.
Кемпир, чал келсе макташып.
Мейизин алга төгүшүп,
Мээримди чексиз бөлүшүп.
Алыстан тойго келдиң деп,
Акылман туулган ханыңды
Ардактаган белгиң деп,
Ханшаңдын тою ушундай
Каадалуу кырк күн уланат,
Калайык, чыдап бергин деп.
Бакырды барктап баалашып,
Балдарга баары жарашып.
Тай берип, торпок мингенге,
Тамаша кылып жүргөнгө.
Учкашып уйга келгенге,
Унаа-ат даяр бергенге.
Мээнетти шордуу көп тарткан,
Мээрим коп болду зергерге.
Бакырга мындай урмат жок
Байкасаң бардык жерлерде.
Жаркыраган Жыламыш
Жанып турган чолпондой,
Жардылар менен кеңешкен.
Жадырап көңүл жибитет,
Жарашыксыз кулдурак
Жаргак шым кийдиң дебестен.
Көрдүңөрбү баатырды,
Көк үстүнөн сүлүүнү

Көкүл уул издеп келиптир.
Жыргасын жаштар кошулуп,
Жыламыш сулуу мээниптир.
Акындар айтып чарчашат
Алдары толук жеткенче.
Ашкан сулу Жыламыш,
Арстан баатыр Көкүлдү
Азиз эл тойдон кеткенче.
Жыргамак Көкүл дүйнөдө
Жыламыш сулуу бирге ашык.
Жүрүшмөк бирге түнөбөй
Жүрөктө каны бир кашык.
Кереметтүү денеси
Келишкен жигит миң даасып.
Урмат, даңк бейпил күн болсо,
Убакыт учат билгенге.
Турмушка пенде чыдамкай,
Түруксуз жашоо иргелме.
Бейпилдик болсо убакыт,
Белгисиз учат билгенге.
Бешене көрөт баарысын,
Пендеде турмуш иргелме.
Ызааттап кары-жаш дебей,
Ылгабай байды бакырдан.
Ырк бузуп, жоону кас дебей,
Ушинтип сулуу Жыламыш
Урматтай билди келгенде
Ыйгарып кичи пейилге.
Ыраазы кылды зергерди
Жарды да болсо бул жалган,
Жашатса арбын пендемди.
Бакыры дебей, бай дебей,
Бала деп минген тай дебей.
Байкасаң келген калайык,
Батасын берип бүткөнү.
Келген уул Көкүл күйөөгө
Кез болгон сулуу Жыламыш.
Керенелүү көпчүлүк
Кетпеген бакыт күткөнү.
Келишип эки дамбылда,
Кечинде нике кыйылды.
Тутушуп антын эки жаш
Түптүнүк сууга сыйынды.
Карашып төрдө сулууну
Кадимки кырк кыз жыйылды.
Ханышанын минтип никеси
Кашык суу менен кыйылды.

Көкүлдү эркин кучактап,
Көл болуп аккан сулуунун
Көзүнөн жашы тыйылды.
Кулан өөк болуп таң аткан,
Куулуп асман миң түрлүү.
Кумарда жаткан Көкүлдүн
Кулагы чалат бир үндү.
Киргил ой, ойгоо көкүрөк,
Киши эмес жүргөн тим бул деп.
Кирпиктүү көзү уйкуда,
Күмөндөр жооруйт ичинен
Күзөткөн таңды ким бул деп.
Суурулуп өйдө тура албай,
Сулууга көңүл берилип.
Аракет кылат тыңшоого
Ак урган кандай пенде деп,
Ача албай көзүн эринип.
Жаагын жанган бакшы үнүн
Жан макулук тыңшады:
Маштай ач көзүң, бала деп,
Мага айткан сөзүң кана деп.
Маанисин түшүн, деп сурайт
Махабат торун үзө албай,
Мас болуп жаткан мырзаны.
Киргил ой, уйку жоголуп,
Кирпиги түштү ачыла.
Кубулган үндү утууга
Кулагын тосот шашыла.
Ааламды издеп кыдыртып,
Атагы чыккан Караган.
Азабың чегип саналуу,
Агартты сакал, чачтарын.
Азамат болсоң намыстуу,
Акылга терең калыстуу.
Алыскы жердин үстүнө
Атаңды эмне таштадың?
Мээсине эмчек эмизген,
Мээримин салып тең ичкен.
Отурса жоктоп баласын,
Оокат ичпей, кээр ичкен.
Ооматтан, күүдөн тайдырбай,
Ойлосоң боло энеңди.
Аясаң боло адашпай,
Аккоён мендей жеңеңди.
Кайгылуу күндө калтырдың
Кароосуз Карач агаңды.

Кабарын алсаң болбойбу,
Ал сага каалады беле жаманды.
Узуну кулач жети кез,
Уйкудан Көкүл ойгонду.
Уу ичпей ичи жалындап,
Улуу иш кылган адамдын
Урматын, даңкын ойлонду.
Уттуруп сага махабат,
Унутуп баарын койгонбу.
Акылдан чыгып дүнүйө,
Арадан так үч жыл өткөн.
Баркына жетпей атамдын,
Баарынан безип кыр өткөн

Бала да мендей болобу?
Бар эле элим, журтум деп,
Байкасам боло оболу.
Мас кылып мени ойготпой,
Машакат белем, ойлосом,
Махабат иштин дооруну.
Көкүрөк ысып ачышып,
Көзүнөн жашы кылгырды.
— Үзүрлүү үлүш болсо да
Үшкүртмөк белең ушинтип.
Үйрөтүп мени байлаган
Үзөмүн, — деди чынжырды.

АК МАКТЫМ

М. Зулпиевдин варианты боюнча

Кыргыз элинде Байсары деген бай өтөт. Ал малга көзү тойбогон ач көз киши болуп, бир жерге байыр ала албай кырдан-кырга, адырдан-адырга малдарын семиртип, көчүп жүрө берет. Ал убакта жалгыздап көчүп жүрө берүү калмактардын ырайымсыз бийлигинин тушунда өтө коркунучтуу боло турган. Анын эки уул, эки кызы болот. Чоң кызы Мактым — ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, дубандан ашкан, чачы жерге сүйрөлгөн сулуу, акылдуу, жамандык-жакшылыкты алдын ала билген, көздөрү карагаттай жайнаган ичке, укурук моюн, калем каш, толгон айдай толукшуп, солкулдап турган убагы эле. Кабарын алыстан угуп, нечен байдын балдары, нечен менменсинген жигиттер келип, жооп ала албай кайгырып кетишет. Эч кимге жооп бербейт. Анткени, Мактымдын шерттешип койгон сүйгөн жигити бар эле. Күндөр өтүп, айлар жылат. Жаштар качып кетүүнүн айласын таппай жүрүшөт. Ошол убакта калмактан Бегарстан тайчи чыгып, өзүнүн зүлүмдүгү менен элди аябай эзип, кыйноого салып, элди күнүгө чаап, талап турат. Дубандан чыккан Мактымдын кабарын Бегарстан тайчи угат. Ал бардык кол астындагы аскерин чакырып алып: «Мага Мактымды асманга чыкса бутунан тартып, жерге кирсе чачынан кармап алып келгиле» — дейт. Бегарстандын аскерлери эч жерден Мактымды таба алышпайт. Бегарстандын аябай ачуусу келип, элди бир жерге чогултуп, бир чоң аң-арык каздырмакчы болот. Нечен түн, нечен күн дегенде баягы аң-арык даяр болуп, дайрадан сууну байлаттырып жатканда, дайранын баш жагынан жалтылдаган бир нерсе агып келет. Ошол жерде элди иштетип жаткан Бегарстан тайчинин аскерлери кызыгып, узун жыгач менен жогору көтөрсө, бир тал аялдын чачы экен. Таякка ороп көтөрүп алып Бегарстанга алып барышат. Чачтын узундугуна калмактар таң калышып: «Ушул айтылуу сулуу Мактымдын чачы болуш керек» — дешип, ошол жерден Бегарстан аскери менен кызды издеп суу бойлоп жөнөшөт.

Мактым түндөсү түш көрүп агаларына айтып турганы:

— Түндө жатып түш көрдүм, аке,
Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм, аке.
Бул түшүмөн корккон түш, аке,
Жүрөгүм сезип болгон түш, аке.

Кызыл кыян сел көрдүм, аке,
Кызарып аккан тал көрүм, аке.
Кызыл байрак эл көрдүм, аке,
Кылкылдаган жоо көрдүм, аке.
Тосмо бир, тосмо жол көрдүм, аке,
Тосмологон эл көрдүм, аке.
Тааныбаган эр көрдүм аке,
Топтошуп жүргөн эл көрдүм, аке.
Канжыгадан баш көрдүм, аке,
Кара көздөн жаш көрдүм, аке.
Желбирей желбир жел келет, аке,
Желбиреген туу келет, аке.
Көзүмө жаман көрүнөт, аке,
Жер жайнаган эл келет, аке,
Карайып аккан сел келет, аке.
Кара кочкул кан көрдүм, аке,
Канжыгада баш көрдүм, аке.
Карайып баскан эл келет аке,

деп Мактым: «Ууга чыкпагыла!» деп агаларына жалбарат. Айтаалы менен Малсары деген эки агасы: «Түшкө не кирбейт, душман не дебейт» — деп болбой ууга кетип калышат. Мактымдын чачы узун болгондуктан күнүгө жууп турчу экен. Чачынын узундугун эл көрбөсүн деп, токойдо балаханага чыгып алып жуунчу экен. Сиңдиси Айсулууну кароолго коюп, чачын жазып, жарымын бүткөндө сиңдиси: «Эже, эже кайнаган кара таандай бир нерсе көрүнөт, алда кандай көп караан келе жатат» — деп чуркап келет. Ак Мактым нарыдан бери чачын башына ороп алып, өзүнүн көчкөндө минип жүрчү Тайгүрөңүн токуп качайын деп жатканда калмактар жабалактап чаап кирип келишет. Шашылганда курал-жарак да алалбай бир жак чачы жазылган бойдон качып жөнөйт. Калың токойлорду аралап олтуруп карматпай кутулуп кетет. Токойдо атын байлап коюп эс алып отурса, калмактар атынын изи менен келип кармап алышат. Бегарстан сүйүнүп, Мактымдын буту-колун таңып, атка мингизип жөнөшөт. Жолдон Мактым: «Менин агаларым ушул жерде аң уулап жүрдү эле, ошолорго бир учуратып кой, анан алсаң алып кет» — дейт. Бегарстан макул болуп Мактымдын агаларына учуратат. Мактым: «Агаларым ажыратып калар бекен» деген ой менен алып келген эле. Мактымдын агасы калмактар менен чабышат, бирок жеңилип калышат. Калмактар Мактымды алып кете беришет. Ошондо Мактымдын коштошуп турган жери:

— Оюма келбес калмактын, аке,
Колунда кетип баратам, аке.
Жаз жайлооңду айтып кой,
Жазында качсам табайын, аке.
Күз кыштооңду айтып кой, аке,
Күзүндө качсам барайын, аке.
Агасы:

— Жаз жайлоом Жалпак-Таш, Мактым,
Жазында качсаң шондо тап, Мактым.
Күз кыштоом Күрөбөс, Мактым,
Күзүндө качсаң шондон тап, Мактым,

деп агалары ыйлап кала беришет. Сулуулугуна суктанып, Бегарстандын иниси Чынарстан Мактымды аламын деп талашат. Акырында бир канча кишилердин кеңеши боюнча Мактымды улуу даражасына ылайык Бегарстан алат. Бегарстан Мактымды качып кетип калат деп чачын билегине байлап, эмчегин кармап жатат. Мактым качууга эч бир ыңгайлуу шарт таба албайт. Бир күнү той болуп, ат чабышта Бегарстандын Бексаргыл, Чынарстандын Чынсаргыл деген аттары чыкпай, Мактымдын Тайгүрөңү чыгып келет. Ошондо калмактар намыс кылып, Мактымдын атынын кулагын жулуп, жал-куйругун кесип алышат. Жем, чөп бербестен, таштап коюшат. Ошондо атка тил кирип, Мактымга сүйлөп турган жери:

— Сен кетпесең мен кетем, Мактым,
Жал-куйруктан айрылып, Мактым,
Сопол болуп арыдым, Мактым.
Кезегим кетип карыдым, Мактым,
Сен кетпесең, мен кетем, Мактым.
Эздирип кара боорумду Мактым,
Тилдирип кайыш соорумдан Мактым,
Кемирейген кем болдум, Мактым.
Сен кетпесең мен кетем, Мактым.
Мер жеримди сагындым, Мактым, —

деп ат жалооруп ыйлайт. Ага кошулуп Мактым да ыйлайт. Ошондо Мактым: «Бир аз чыдап тур, мен келгенден бери эч айласын таба албай жатам. Ойлонуп, акылдашып иш кылалы. Сен кубулуп бир кырчаңгы түспөлгө келип жүрө бер. Мен сени атайылап багып турамын» — деп, убада кылышат. Мактымдын ага чейин боюна бүтүп, эгиз уул төрөйт. Бегарстан: «Эми балдарын таштап кача албайт деген ой менен Мактымды уруп-согуп «олжодон келгенсиң» деп кордой баштайт:

— Олжодон келген олжоке, Мактым,
Олжоңдобой ат алгын, Мактым.
Олжолоп сени апкелгем, Мактым,
Ойсоктобой бат алгын, Мактым.
Түткундан келген туюкең, Мактым,
Түйтүңдабай төшөк сал, Мактым.
Буйлалап келген буйлаке, Мактым,
Булаңдабай төшөк сал, Мактым.
Төшөк салсаң, жалпак сал, Мактым,
Сени, мен буйлалап жоодон апкелгем,
Мактым.
Кыргындан келген кыз теке, Мактым,
Кылыктанбай төшөк сал, Мактым,
Сени мен кыргындан апкелгем,
Мактым.
Кулжадан келген кулжакей, Мактым,
Кулжуңдабай ат алгын, Мактым.
Мен кулагың кессем, күнүң жок,
Мактым,
Кууланбай келип бат алгын, Мактым.

Ошол күнү Мактым: «Асылган калмактан өлсөм да кутулбасам болбой калды. Атымдын кулагын кескени аз келгенсип, менин кулагымды да кескени жатат» — деп, капа болуп эли-жери, ата-эне, агаларын эстеп кошуп ыйлап турган жери:

— Түлкү бир жүрбөс түнөк жол,

Түндөп келдим арман күч.

Түшүмө кирбес калмактын,

Колуна түштүм арман күч.

Карышкыр жүрбөс караан жол,

Капталып калдым арман күч.

Кашыма келбес калмактын,

Колуна кирдим арман күч.

Бул алжыган калмактын,

Адамга сыяр кеби жок,

Атка минсе эби жок.

Армандуу өткөн жан болдум,

Алымды сурар киши жок,

Алышып ойнор теңим жок.

Ала-Тоо кайда, эл кайда?

Атпай кыргыз эл кайда?

Кулаалы деген куш болдум,

Кудай кылды кыз болдум.

Калмактан көрүп кордукту,

Куруган Мактым мыш болдум,

Жарганат деген куш болдум,

Жаратып кудай кыз болдум,

Жабыр тартып жашыман,

Кечинде Бегарстан келгенде аны аттан түшүрүп, жаткырып коёт. Бир итти өлтүрүп, өпкөсүн Бегарстанга сордуруп, белинен керегеге байлап коёт. Эшиктеги Жалпы журтка мыш болдум.

Атамдын аты Байсары,

Байсарынын Айтаалы.

Азапка мени туш кылды,

Байсарынын Малсары.

Күнүнө малы көрүнүп,

Элинен көчүп бөлүнүп.

Чарба малын багам деп,

Малдан пайда табам деп,

Көчүп келип жайланды,

Акыр заман айланды,

Аркага колум байланды.

Атамдын кылган кесири,

Азапка башым байланды.

Элет кыргыз жеринде,

Эли менен турган жок.

Эсирип малга Байсары,

Эптүү кесир кылган жок.

Эмгеги жок Мактымга,

Эми мында жыргал жок.

Кантейин гана арман күн,

Калмактан көөнүм тынган жок.

эки кароолчуну бир-бирине билгизбей: «Мен сага тиемин, мени менен качкын, Бегарстандын атын минип качасың» деп, экөөнө тең убада берет. Күзөттө турган кароолдор сүйүнүшүп, экөө калмактын эки жоргосун шашып-бушуп токушуп, даярдашат. Ошол убакта уу дайрадан Мактымдын жана калмактын эки жоргосу гана өтчү экен. Мактым балдарын ала качууга үлгүрбөй калат. Уу дарыяга жетип келгенде, чачын атына байлап туруп эки кароолчуну эки жагына алып суудан өтүп кетет да, суунун наркы өйүзүндө аттарды откоруп, калмактарды алдоо менен кармайын деп ойлоп турат. Бегарстан болсо баягы бойдон уктап жата берет. Бегарстандын иниси Чынарстан Мактымды талашып алалбай калгандан кийин жеңесине ашык болуп, күнүгө эртең менен келип көрүп кетип жүрчү экен. Күндөгүдөй жеңесин көрөйүн деп келсе, Мактым жок. Агасы иттин өпкөсүн соруп жатат. Ошондо Мактымдын качканын билип, агасын башка бир тээп ойготкону:

Алсырап арак ичкенче, калмак,

Атаңдын канын ичсеңчи, акмак.

Жылкы ичинде Бексаргыл,

Чынсаргыл атың жок, калмак.

Койнуңда жаткан Мактымдай,

Катының жок, ит калмак.

Бозоруп бозо ичкенче, калмак,

Ботоңдун канын ичсеңчи, калмак.

Жылкы ичинде тайың жок,

Жыпар жыттуу койнуңда жаткан,

Ак Мактымдай зайыбың жок, калмак.

Короолуу койдун ичинде, калмак,

Ак кочкоруң дагы жок, калмак.

Ат багып жүргөн кулуң жок, калмак,

Ак сандыкта пулуң жок, калмак.

Ошентип арак ичкенче, калмак,

Как талаада калганча, калмак,

Кайда экенин билсеңчи, калмак.

Кайда экенин билбесең, калмак,

Кара бир жерге кирсеңчи, калмак,

Бозоруп бозо ичкенче, калмак,

Бозоруп өлүп калсаңчы, калмак.

Калмактар өкүрүп-бакырышат, бардык колун жыйнап, Мактымдын аркасынан кууп жөнөшөт. Уу дарыяга аттардын изи менен кууп келишсе, дайранын наркы өйүзүндө Мактым жайбаракат атын токуп турат. Калмактар дарыядан өтө алышпай туруп калып, Бегарстандын Мактымга карап айтып турганы:

— Асаба туулуу көп калмак,

Элди кимге тапшырдың.

Асан, Үсөн эки уулуң,

Аны кимге тапшырдың?

Ак сарай үйүң гүлүстөн,

Аны кимге тапшырдың?

Берекелүү калмактан,

Пейлиңди бузуп качтыңбы?

Бегарстан кууп жетпейт деп,

Бекерге эле шаштыңбы?

Айдай болгон калмактан,

Алганым, Мактым, качтыңбы?

Аркамдан кууп келет деп,

Азабың тартып шаштыңбы?

Өрүшү толгон калмакты,

Өксүтө бирөө алмакпы?

Өтүп кел, Мактым, алдыма,

Өркөнү өскөн Бегарстан,

Өтөбү сенин алдыңа.

Көп найзалуу калмакты,

Көрүнөө бирөө алмакпы?

Көрүп туруп Мактымды,

Бегарстан сенден калмакпы.

Ачууңду жутуп кел,

Эки кулум, тутуп кел.

Жорголорум айдап кел,

Эки колду байлап кел.

Ошондо ак Мактым Бегарстанды сынап айтып турган жери:

— Асаба туулуу калмакты,

Кантип элге таштайын.

Асан, Үсөн уулумду,

Азабын тартып жүрбөйүн,

Айдап келип сууга сал,

Айла жоктон өтөмүн.
Кыжылдаган көп калмак,
Колундун баарын сууга сал.
Көрүп туруп түтпөстөн,
Андан кийин өтөмүн.
Өрүшүң толгон көп малың,
Аны да айдап сууга сал.
Көрүп туруп күйөмүн,
Андан кийин өтөмүн.
Көк найзалуу көп калмак,
Айдап келип сууга сал.
Көрүп туруп түтпөстөн,
Андан кийин өтөмүн.
Асан, Үсөн эки уулду,
Кабаты менен сууга сал.
Кыйноого түшүп күйөмүн,
Андан кийин өтөмүн.

Бегарстан Мактымдын айтканы
менен болуп колун бүт, эгиз балдарын,
мал-салы
менен сууга салып түгөтөт. Бегарстан
менен иниси Чынарстан эле калышат.
Мактым
ошондо да келбейт. Мактым: «Эми
экөөң өтүп келгин» дейт. Ошондо
калмактар
кантип өтөөрүн билбестен айласы
кетет.
Бегарстан: Тайчиден, тайчи,
Бегарстан тайчи.
Калмак да болсо бир журтум башы,
Кара жерге жыйылды тайчи,
Сууда калды калмактардын башы, —
дейт.

Мактым: «Мен буларды биротоло
жоготуп экинчи аркаман келбес кылып
кетейин» — деп, чачынын учуна таш
байлап, экөөнү экөөнө ыргытып
жиберет. Бегарстан менен Чынарстан
белдерине байлап сууга боюн таштап,
жээкке жакындаганда, Мактым бирин
кылыч менен мойнун кыя чабат. Анан
экинчисин тартып алып, мойнун кыя
чабат.

Ошентип, калмактарды бүт алдоо
менен кырып бүткөндөн кийин атын
байлап

койгон жерге келсе, эки кул: «Мен
аламын, мен аламын» — дешип
өзүлөрүнчө урушуп жатышкан экен,
ошондо Мактым: «Экөөңдүн
өлгөнүңдөн калганыңа тиемин» —
дейт. Анда алар андан бетер урушуп,
бирин-бири өлтүрүшөт. Мактым эки
атты жетелеп жүрүп олтуруп, акырында
бир элге келет. Ошол жерде кандайдыр
бир чоң жыйын болуп жатканын көрүп
бир кош айдап жаткан чалдан: — Аба,
бул кандай жыйын? — деп сурайт.

— Ээ балам, сурап эмне кыласың?
Илгери ушул элдин Мактым деген ай
десе аркы
жок, күн десе көркү жок бир акылдуу
сулуу кызын калмактын чоң беги
Бегарстан
деген зордуктап алып кетип калган
экен. Ошол бечаранын антташкан,
шерттешкен
жигити бар экен. Ошол жигит күтүп
жүрүп, акыры Мактымдын өзүнө
окшош бир
сиңдиси бар экен, ошого үйлөнгөн
жатат. Кызды эртең алып кетиш керек,
— дейт.

— Эмесе ошол Мактым мен болом.
Мынабу атты алып барып байгеге
кошуп,
байгесин өзүңүз алыңыз, — деп атын
чалга берет.

Чал нарыдан-бери кошун чыгарып,
Мактымды үйүнө киргизип, атты минип
байгеге алып барып кошот. Үйүрүн
сагынган Тайгүрөң элирип, кишенеп,
ошол байгеден биринчи болуп чыгат.
«Мактымдын аты» деп таанышып, эл-
журту Мактымды
керней, сүрэнai менен тосуп чыгышат.
Муну уккан баягы сүйгөн жигити
Батырбек:

— Мен кашка тиши түшүп калса да,
Мактымды аламын — деп, эртеси тойду
Мактымга арнап өткөрүп, максат
муратына жетишет.

**«ЖАҢЫЛ МЫРЗА» поэмасынан
үзүндү
Тоголок Молдонун (Байымбет
Абдыракман уулунун)
айтуусу боюнча**

Эртегинин жомогу,
Эми келди оролу,
Аялдан Жаңыл мырзаны,
Айтсам эби болобу?
Байыркынын жомогу,
Баштасам келер оролу.
Баатырлыгы артык кыз,
Байкатсам жөнү болобу?
Кыздан чыккан тынары,
Кызматын кыса¹ кылалы.
Аялдан чыккан тынары,
Ачылат адам кумары.
Кагазга Жаңыл жазылбай,
Калбасын деп бу дагы.
Акын молдо Байымбет,
Айткым келди азыраак.
Жаңылдын кылган өнөрү,
Жайылсын калкка чачырап.
Эми чыкты шатырап,
Эл оозунда жүргөн сөз.
Атагы дайын Жаңылдын,
Ата журту Нойгут дейт.
Атасынын өз аты,
Нойгуттан чыккан Койгут дейт.
Лоп дайрадан туулган,
Жүргөн жери чуулган.
Кара калмак каңгайдын,
Калкын бойдой куурган.
Асынганы саадак ок,
Аялдан чыккан бул бир шок.
Колок² атып, жаа тартса,
Аялда мындай баатыр жок.
Алты шаар, Кашкарда,

Элинин баары баш камда.
Эртегинин сөздөрүн,
Эрикпеймин жазганга.
Койгуттун кызы Жаңылды,
Кошмок болдум дастанга.
Айтсам келер оролу,
Аялдан чыккан арстанга
Асили Нойгут кыргыздан,
Артык чолпон жылдыздан.
Кызда болсо Нойгуттун,
Намысына тырышкан.
Кара калмак уругу,
Алтай тоодо туругу,
Алты шаарга жолобой,
Качып жаткан бир кыздан.
Алты шаарды жердеген,
Адамга намыс бербеген.
Эрегишип Жаңылды
Эрлерден эч ким жеңбеген.
Каары келген душманга,
Кайраты тууп төлдөгөн.
Кармаша кеткен эр болсо,
Кайрылып үйүн көрбөгөн.
Алты шаар, Кашкарда,
Аксы менен Турпанда,
Кара шаар, Камбылда,
Жеркен менен Котондо,
Жергеси менен көп Нойгут,
Жердеп турган ошондо.
Атпай Нойгут тукуму,
Лоп дайрада турулган.
Лоп дайранын боюнда,
Оён Жаңыл туулган.
Ок, саадак атып ойногон.
Басташып келген эр болсо,
Баатыр кыздан сойлогон.
Кылычын кыя байланган,
Алтайдын тоосун айланган,
Атасы Койгут, өзү кыз,
Атышкан жоосун жайлаган.
Саадагын сая байланган,
Алты шаарды айланган,
Жоо бөрүсү баатыр кыз,
Жоо жарагын шайланган.
Аламын деп Жаңылды,
Алда канча жан келген.
Калмак менен кыргыздан,

¹ Кыса — казал кылалы.

² Колок — жаанын огу.

Калк бийлеген хан келген.
Эл бийлеген эр келген,
Эрегиш кылып шер келген.
Бел байлаган бек келген,
Беттешип мыкты көп келген.
Барына Жаңыл тийбеген,
Басташкан эрди сүйбөгөн.
Саадагы көлдө турганда,
Салышпай Жаңыл жүрбөгөн.
Жаңылды жеңип алсак деп,
Канча баатыр дүрбөгөн.
Каарынан корккондон,
Кандардын баары сүрдөгөн.
Акылы толук баатыр кыз,
Азгырган сөзгө кирбеген.
Атышып жеңип албаса,
Мени ала койчу ким деген.
Кыргыздын чоңун кыйраткан,
Кыйла жанды ыйлаткан.
Колок менен сулаткан,
Аткан жерде кулаткан.
Калмактын чоңун какшаткан,
Казактын чоңун аксаткан.
Ургаачынын жолборсу,
Улуктун баарын бастаткан.
Кашкардын каны кан Түртун,
Көпкөндүктөн катылган.
Ажалы жеткен Түрсундун,
Аялдан чыккан баатырдан.
Жаңылды алам деп келип,
Ажал окко чатылган.
Колу тийип Жаңылдын,
Колок менен атылган.
Казынасы таланып,
Канчалык мүлкү чачылган.
Жарадар болгон эчен жан,
Жаңыл мырза баатырдан.
Кашкарга Түрсун хан эле,
Тарлан боз атын идерип,
Арага жуучу жиберип.
Алсам деп калды хан Түрсун,
Баатыр кызды имерип:
— Атың Жаңыл мырза — деп,
Мырза кыз сөзгө турса деп,
Алайын деген оюм бар,
Анык жооп кылса деп,

Так өтпөйсүң дүйнөдөн,
Акыры эрге тиесиң.
Эсиң болсо өзүңдө,
Эр кадырын билесиң.
Эрге тийбейм дегениң,
Эсирип жүргөн мүнөзүң.
Эс акылың бар болсо,
Мен айткан сөзгө киресиң.
Анда Жаңыл кеп айтат,
Кеп айтканда бек айтат:
— Жеңип мени алчууну
Көрө элекмин — деп айтат.
Кашкардын ханы хан Түрсун,
Каарына кандай жан түрсун?
Карындашын алам деп,
Хан Түрсун, сени ант үрсун.
Саадагын колго имерип,
Долу кара атын идерип,
Козголоң баштап Жаңыл кыз,
Кологун атып жиберип.
Уруш-чабыш кылбастан,
Акылын таап бир баштан,
Колок менен жайлады,
Жазганып Жаңыл турбастан.
Берендиги кармады,
Беттешкен жерде жайлады.
Колуна саадак кармады,
Колок менен жайлады.
Кашкардын ханы Түрсунду,
«Акыретке» айдады.
Жибербей акыл тузагы,
Хан Түрсундай канчаны,
Алам деп келген Жаңылды,
Түрсундун шору кайнады.
Хан Түрсундай канчаны,
Жаңыл мырза жайлады.
Долу кара атын каргытып,
Саадактын огун арбытып,
Хан Түрсунду сойду деп,
Кашкардын калкын дарбытып.
Жаңылдын кылган адаты,
Көрүп келген адам жок,
Көпчүлүк айткан санаты,
Боло калбас калети.
Аз аңгеме айтайын,
Мырза Жаңыл өнөрүн,
Аял да болсо Жаңыл кыз,

Ойго албаган өлөрүн.
Асманга калпак ыргытып,
Түшүрбөй жерге жүз атат,
Калбыр кылат калпакты,
Эрегишкен эрлерден,
Канчаны Жаңыл чарчатты.
Жааны чоюп асманга,
Колоктун бирин атканда,
Кайрылып колок түшкөнчө,
Аркасынан жана атып,
Асманга окту тургузуп,
Майдалап салган колоктү.
Ким көргөн мындай домоктү?
Карылар айткан сөзү экен,
Калк ичинде жомокту.
Өзү эркек борумдуу,
Кылган иши орундуу.
Өпкө кызыл¹, оңмо эмес,
Өзү окуган молдо эмес,
Кошомат айтып бирөөгө,
Кош сөз айткан жорго эмес.
Ылжыраган сары эмес,
Эркекче жүрүш ар эмес
Түрү суук кара эмес,
Түрлөнбөй жүрчү жан эмес.
Буудай өңдүү кер сары,
Заары бар бетинде,
Шам жаккандай кыпкызыл,
Жалыны бар көзүндө.
Адамдын мизин кайтарган,
Айбаты бар сөзүндө.
Атка чыйрак чабендес,
Ителгидей кара көз;
Качпай жүрүп качырат,
Канчалык душман келсе да,
Саадагы даяр боюнда.
Жаа тартканы жандан тез,
Кабарын угуп калыстан,
Атагын угуп алыстан,
Алабыз деп Жаңылды,
Нечен баатыр сабылды.
Кайраты кабат Жаңылдан,
Канчанын башы чабылды.
Анжияндын жеринен,
Адигиненин элинен,

Жазынын жайык белинен,
Анжиян менен Арканын,
Атагы дайым чегинен,
Үлбүрчөк, Бургуй атанып,
Баатырлыкты жат алып,
Көөп турган кезинде,
Учурады кесирге.
Жаңыл кызды алам деп,
Кеткен жок, булар эсинде.
Алабыз деп Жаңылды,
Аттанууга камынды.
Азамат эрлер кыз үчүн,
Ажалга келип кабылды.
Аттанып чыгып жол алып,
Анча-мынча кол алып,
Ала-Тоону аралап,
Басып өттү Кашкарды,
Аралап өттү Аксыны,
Торчуп өттү Турпанды,
Марал башы оюнда,
Лоп дайранын боюнда,
Ойноп жаткан Жаңылга,
Үлбүрчөк, Бургуй эки эр,
Өзү келип катылды.
Баатырлыгын өлчөбөй,
Балекетке чатылды.
Жаңыл да карап турган жок,
Жалынып сөздү урган жок.
Кайратты кабат чоң кылып,
Качып моюн бурган жок.
Саадактын огун жаадырып,
Салышып чыкты турбастан,
Балакеттүү баатыр кыз,
Басташып чыкты бир баштан.
Колок атып, жаа тартып,
Майданга кирди турбастан,
Үлбүрчөк, Бургуй эки эр,
Аянбай бу да салышты.
Жаңыл кызга бет алып,
Жазганбай кирип барышты.
Үлбүрчөк менен Бургуйду,
Жаңыл мырза жайлады.
Саадактын огу зыркырап,
Кан төгүлүп шыркырап,
Кара жан кетти чыркырап,
Калганы ыйлап буркурап.

¹ Өпкө кызыл — ачык кызыл эмес деген мааниде.

Үлбүрчөк менен Бургуйдун катынынын кошогу

Салганың калды
Сарала кыргый,
Алганың калды —
— Келинчек Бургуй.
Минген атың
Чал кашка жорго,
Жорголой албай —
Бир таман жолго.
Салып бардың —
Жасалуу колго,
Түшүп калдың
Жайылуу торго.
Не катылдың
Өзүңдөн зорго.
Минген атың —
Көк кашка жорго,
Көрүнөө бардың —
Жасалуу колго.
Чалынып калдың, жайылуу торго.
Түшүп калдың —
Казылган орго.
Не катылдың —
Өзүңдөн зорго?
Алам деп бардың Жаңылды,
Жаңылдан мээнет жабылды.
Канетейин арман күч,
Алганың ыйлап зарылды.
Адигине эл калды,
Ашуулуу Жазы бел калды,
Үлбүрчөк, Бургуй аталып,
Жердеген Жазы жер калды.
Жайлоочу элең Арпага,
Татуучу элең канчага,
Топурак Лоптон буюруп,
Кайтпадың кайтып Аркага.
Карабет кызга катылдың,
Каргашага чатылдың.
Үлбүрчөк, Бургуй эки эрдин
Жаңылдан болду катары.
Жарашпады сапары,
Асыл туйгун эки эрдин,
Айтылып калды макалы.
Анжиян, Арка арасы,
Жалпы жердин сарасы.
Үлбүрчөк, Бургуй аталып,

Эки жайлоо төр турат.
Жылаңач-Чыттын белинде
Атагы дайын жер турат.
Ошо төрдөн шаркырап,
Эки булак суу агат,
Үлбүрчөк, Бургуй аталат.
Муну мындай коюңар,
Ар демеден ою бар,
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Кабарынан болуңар.
Асылы түбү сарбагыш,
Айтылат сөзү чын калыс.
Түбү келет далайдан,
Агул, Кубул, Тагайдан,
Орун алып турчу экен,
Ала-Тоо менен Алайдан.
Кылжырдын аты Сарбагыш,
Өңү сары, мойну ийри,
Кылжыр деп атак алыптыр,
Дөөлөс деген бир уулу,
Сарбагыш атак алыптыр.
Дөөлөстөн болгон төрт бала,
Токо, Жантай, Таздар дейт.
Эң кичүүсү Манап дейт,
Токо, Манап чоң болуп,
Журтка бүлүк салган дейт.
Түтүнгө асый алган дейт,
Азапка элди салган дейт.
Алман алып, эл жемек,
Манаптан нуска калган дейт.
Манаптын болгон балдары,
Сарысейит, Тугур дейт.
Сарысейит балдары —
Үчүкө, Түлкү эки хан,
Үчүнчүсү Кудаян,
Үчүкө, Түлкү, Кудаян,
Үч ага, ини бир тууган.
Кашкардагы Жаңылдан
Кабары буга угулган.
Нойгуттан бир кыз чыкты деп,
Далай эрди жыкты деп,
Кара калмак, кашкарлык,
Жаңылдан коркуп ыкты деп.
Кыйла чабал домогу,
Кыз да болсо мыкты деп.
Бул кабарды укканда,
Жаңылдын даңкы чыкканда,

Жаңылды барып алмак деп,
Нойгутка бүлүк салмак деп,
Арбын кошуун кол менен,
Айлына баса бармак — деп,
Аялдан корккон болобу,
Корккон адам оңобу?
Ал карабет Жаңылдын,
Арбып барат домогу.
Түлкү мырза Жаңылды,
Алмак болуп жөнөдү.
Лоп дайрада Нойгутка
Бармак болуп жөнөдү.
Кошуунду арбын мол алды,
Миң чамалуу кол алды.
Оёндор сапар кылууга,
Лоп дайрага жол алды.
Каркап¹ бир миң кол жүрүп,
Саналуу бир миң жол жүрүп,
Лоп дайранын оюнан,
Аккан суунун боюнан,
Койгуттун алды жылкысын,
Нойгуттун ачты уйкусун.
Кошуундун баарын күлдүрүп,
Жылкысын алып бүлдүрүп,
Айдап жолго салыптыр,
Арбын жылкы алыптыр.
Үчүкө, Түлкү жылкыны,
Кең Какшаалды өрдөтүп,
Жылкыны жолго салыптыр.
Бул арада Жаңылга,
Жылкыны алып кетти деп,
Жаңыдан кабар барыптыр.
Жаңыл угуп козголуп,
Тура албады токтолуп,
Кой күрөң атын каргытып,
Аңгемени арбытып:
— Идерлүү жигит, күлүк ат,
Бириң калбай аттан — деп,
Элдин баарын дарбытып,
Саадагын сая байланып,
Жоо жарагын шайланып.
Атамдын аты Койгут деп,
Ата-журтум Нойгут деп,
Түлкү менен Үчүкө,
Эркексинип булар — деп,

Эрдемсип жүрөт куулар — деп,
Нойгуттар атка мингин деп,
Жалпы тамам жүргүн деп,
Жөнөп калды турбастан,
Аттын башын бурбастан.
Жалпы Нойгут жан калбай,
Аттанып калды баарысы,
Бири да моюн бурбастан.
Жаңылын салып алдына,
Нойгуттун колу жөнөдү,
Толуп жаткан Жаңылдын,
Кыла турган өнөрү.
Үчүкө, Түлкү жылкы айдап,
Жаңыл үчүн бел байлап,
Алды, артынан жол чардап,
Марал, Токой, Ийри-Жар,
Баса конуп алышты.
Кош башына бир бээден,
Ай туяк деп чалышты.
Келер Жаңыл турбас деп,
Кеңешти кылып алышты.
Ал аңгыча күн батты,
Эр отту жагып салышты.
Келсе Жаңыл алыш деп,
Эрдемсиген Жаңылды,
Элге алып барыш — деп,
Тамашага батканда,
Жаңыл мырза келиптир,
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Экөөнү бирдей көрүптүр.
Үчүкө, Түлкү эгиз эр,
Экөө тең баатыр жан экен.
Кордоп болбойт адамды,
Айтканынча бар экен.
Качырганын кайсаган
Кара чаар шер экен.
Ыгы келсе бирөөнө,
Тийип алчу эр экен.
Ийри жардын үстүндө,
Сынап Жаңыл олтурду,
Сымбаттуу Түлкү баатырды,
Сынап сынга толтурду.
Ал аңгыча кер тайган,
Жойлоп жетип барыптыр,
Кор тайгандын келгенин,
Үчүкө көрө калыптыр.
— Тайганы келди канчыктын,

¹ Каркап — коп деген мааниде.

Өзү да келип калган бейм,
Сыртыңдан чалгын чалган бейм.
Сыпатың байкап алган бейм.
Ат-атыңа камын деп,
Келген экен Жаңыл — деп,
Үчүкө айтып салыптыр.
«Канчык» деген бир сөздү,
Жаңыл каршы алыптыр.
«Үчүкө сөзүн танбайт» — деп,
Түлкү мени албайт — деп,
Алса дагы Жаңылдын,
Канчык аты калбайт — деп,
Жааны чоюп келтирип,
Тиер жерин өлтүрүп,
Үчүкөнү бүктөдү,
Түлкүнү жайлап таштады.
Талыкпаган Жаңыл кыз,
Тамашаны баштады,
Атакозу, Чабагы,
Ыргып туруп ордунан,
Эмне болуп кетти деп,
Башын өөдө көтөрүп,
Жөлөп калды а, дагы,
Жаңыл мырза турбастан,
Башка кепти урбастан,
Атакозу, Чабакты,
Колон менен келтирип,
Аны да жайлап таштады.
Талыкпаган кара бет,
Тамашаны баштады.
Башка колго тийбестен,
Жылкысын алып колуна,
Кайра түштү жолуна.
Баштан аяк кулак сал,
Байкаңар сөздүн соңуна.
Үчүкө менен Түлкүнүн,
Келбеди иши оңуна,
Жаңылдын түштү торуна
Тагайдан барган миң кошуун,
Үчүкө менен Түлкүнү,
Кара жерди оюшуп,
Кадимкидей коюшуп,
Тарап кайтты элине,
Ала-Тоонун чегине.
Сарысейит баатырдын,
Кулак салгыла кебине.
Атакозу, Чабактын,

Атап кой ата-тегине.
Асылы саяк Кабадан,
Айрылып чыккан агадан,
Шыкмаматтын бир уулу,
Бөлөкбөй менен Бөөбүй дейт,
Бөлөкбай калып саякта,
Башчысынан айрылып,
Бөөбүй жүрөт таякта.
Сарбагыштын ичине,
Бөөбүй кетти таралып.
Башчысынан айрылып,
Баштарын катып, жан багып,
Үчүкө, Түлкү өлгөнүн,
Жаңылдан жабыр көргөнүн,
Жалпы кошуун кор болуп,
Жабыр тартып келгенин,
Калк жыйылып үктүрдү,
Сарысейит баатырга.
Ташка тамчы баскандай,
Сөзү калды акырга.
Армандуу менин балдарым,
Алдырды деп катынга.
Үчүкө, Түлкү кулунум,
Убайым көрбөй курудум.
Артында калып балдардын,
Арманым айтып үлүдүм.
Козу, Чабак арстаным,
Атанын ордун басканым,
Асылдардан айрылып,
Арманым айтып какшадым.
Парбардигер кудайга,
Бар бекен менин жазганым.
Өкүргөн үнү басылбай,
Өксөп жатты бир далай.
Капалыгы басылбай,
Какшады Сейит бир далай.
Угузуп келген калың журт,
Баарысы ыйлап буркурап,
Басылбастан чуркурап.
Сарысейит абаңыз,
Үнүн баспайт зыркурап.
Кой деп коёр эч жан жок,
Турбай жатып ыйлады, —
Кары Сейит ошондо,
Кара жанын кыйнады.
Байбичеси Сейиттин,
Басып келди кашына:

— Капа болбо, Сейитим,
Кайрат кылгын жашына,
Үч балаңдын тынары,
Түкум болот булары.
Кутуруп түшкөн курсактан,
Кан уучтап түшкөн карындан,
Кудаян деген балаң бар.
Артыңда болоор караан бар,
Ушуга кайрат кылгын деп.
Үчүкөнүн үч уулу,
Бири Үчүкө болбойбу,
Бири Түлкү болбойбу,
Бири ашык түрбайбы.
Кубат, күчүң кетирбей,
Сарысейит абышка,
Буга шүгүр кылбайбы.
Түлкүдөн Тынай түрбайбы,
Түбүндө санаа тынбайбы,
Түлкүдөн калган бир түкум,
Бу да туяк түрбайбы.
Көп ыйлаба, абышка,
Сөзүңдү сынат калыска.
Көп күйбөгүн отко деп,
Сабыр кыл байым, токто деп.
Ишеничтүү иш кылып,
Иштин артын сокто — деп,
Байбичеси айткан соң,
Сарысейит басылды.
Капалыгы жазылды,
Кайгырган көөнү ачылды.
Кабар айтып кат берип,
Казактан бери чакырды.
Жайлоо каркап толгондо,
Ат кара тил болгондо,
Кабар салды ханына,
Казак, кыргыз баарына:
«Сарысейит балдары,
Нойгуттан барып өлдү деп,
Жаңыл кыз муну жеңди деп,

Жанындагы кошууну,
Томсоруп ыйлап келди деп,
Казактардын хан Тооке, —
Баарыбызга калыс деп,
Мунун кунун куубасак,
Баарыбызга намыс деп.
Барар жолу алыс деп,
Барып намыс алыш деп,
Баарыбызга кордук деп,
Нойгуттун кылган бул иши,
Хан Тоокеси баш болуп,
Казактан келди миң киши.
Кара кырчын туругу,
Хан Шырдакбек улугу.
Карабагыш хан Төлөк,
Калматай деген карысы,
Жалпы журттун калысы.
Кара Тейит калкынан,
Хан Тейиштин балдары.
Ак Кочкор, Каңкы баарысы,
Анжиянда туругу,
Адигине уругу.

Тилекенин сегизбек,
Кабар барып далайдан,
Алар келди Алайдан,
Наркы атасы Курманбек,
Өз атасы Сейитбек,
Анын уулу Шырдакбек,
Казак, кыргыз калкына,
Кабар салып жалпыга
Чыйраксынган Жаңылдын,
Түшмөк болду артына.

«АК МӨӨР» поэмасынан үзүндү

Мөөрдү Жантай алганы күйөөлөп келип жатып калат. Болот — Мөөрдүн бир тууган жээни, Мөөр — Болоттун бир тууган таяжеси. Экөө мен алам, мен тиём деген

кыз-жигиттин убадасы болгон, ага жеткирбей Жантай алып кете турган болгондо, Соң-Көлдө жылкы багып жаткан Болотко Мөөрдүн чаптырып жиберген баласы барса жылкынын четинде Болоттун ырдап турган кезеги экен дейт:

— Белесте (жанган) чолпон
жылдыздай,
Беш көкүл чачың кулпурат.
Бээжинден келген кундуздай,
Кыраңда чолпон жылдыздай,
Кылчактап карап турганың,
Кара кемсел кундуздай.
Жашылды кийип сен чыксаң,
Жандай салып мен чыksam,
Менде эмненин арманы,
Сен, жаннаттын кызы, үнчүксаң.
Белести белестей басып сен чыксаң,
Бет алдыңан мен чыksam,
Менде ненин арманы,
Сен, перинин кызы, үнчүксаң.
Жай жайлообуз топ арча,
Кыш конушуң кара арча,
Чачпагың боосу жибектен,
Чачтарың майда кумайча,
Талда жибек сай көчөт,
Тамылжып бетиң буудайча.
Таалайлашым таяжем,
Менин тапканым Мөкүш кызмайча
Мен желем минип боз атка
Жез атыр болдум тозокко
Энелүү тайлар кошокто.
Сабырдын түбү сары алтын,
Мени саргайтып жүрүп кошот го.

Ат тердетип келген баланын түрүн көрүп, Болот:

— Сен соо келген бала эмессиң жай-мааниңди эртерээк айткын, — десе бала:

— Түндө жатаарда жүрөгүм дей түшүп, таңга маал Мөөр өлүп кетти. Ошого кабарга келдим, — дейт.

— Жаагың сын, мени таштап Мөөр өлбөйт — деп, Болот жооп берди дейт.

— Эмесе, дагы бир айтар кебим бар. Өлгөндөн жаман эмеспи, Жантай баатыр Мөөрдү алып кеткени жатат, — дейт.

— Мени таштап Мөөр Жантайга барбайт, — дейт Болот.

— Андай эле ишенбей турган болсоң, айтышкан соз, алышкан колум бар эле, эч болбосо келип мени көрүп калсын деп, мынабу жоолукту берип жиберди — деп, койнунан сары шайы жоолукту алып, бала Болотту көздөй ыргытып жиберет. Камчы сап менен илип алып караса, Мөөрдүн сары шайы жоолугу экен.

— Анда менин өлгөнүм ошол, Мөөрдөн ажырап жылкы багып талаада жүрөмбү — деп, — жылкысы менен жерге кирсин, жылкысынын баарын карышкыр жеп бүтүрсө экен, — деди дагы жаңыртуу ат токуп минип алып, бала экөө Жумгалды көздөй жүрдү дейт. Намаздигер, иңирдин арасында, киши таанып, тааныбаста

Жумгалга кирип келет. Болот келди деп, Мөөргө кабар жеткенде Мөөр эшикке беш жеңесин чыгарды дейт. Эч кимге көрсөтпөй далдалап, ортого курчап алып киргиле. Беш аял ортого алып кирип, эки аял Болоттун үстүндөгү эски кийимдерин чечиндирип, босогодон жаңы кийим кийгизип, көшөгөнүн ар жагын чечип туруп, Мөөрдүн үстүнө Болотту киргизип жиберди.

— Мен кеттим, сен калдың, — деп
Болотту кучактап алып, Мөөр
солкулдаса, артынан Болот да кошо
ыйлап, солкулдап турган кези экен:
— Коюңду жайдың колотко,
Кош көрбөдү кудайым,
Сендей кудалап бычкан ээ Болотко.
Жылкыңды жайдың колотко,
Кош көрбөдү кудайым,
Сендей жыт алышкан Болотко.
Соң-Көлдүн башы тал менен,
Соодагер өтөт ээ мал менен,
Солкулдап ыйлап баратам
Зордукчу Жантай чал менен.
Кеминдин башы тал менен,
Кербендер өтөт мал менен,
Кейип ыйлап баратам
Кеминдик Жантай чал менен.
Менин кебезден бүчүм үзүлдү,
Келбейт деп койдун түшүмдү,
Жетимиште Жантай чал,
Жеткирип тоюн түшүрдү.
Боору таштай Жантай чал,
Боздотту сендей кишимди.
Бой тумарым үзүлдү,
Болбойт деп койдун түшүмдү.
Сенин аргымагың торуган,
Алды өркөчтөп жоруган,
Аттандым Соң-Көл боорунда,
Атамдай Жантай чал менен.
Жолборско изиң чалдырдың,
Жоругу жакшы Мөөрүңдү,
Жорудай чалга алдырдың.
Жоролошун мен кеттим,
Жоголдуң Болот, каңгырдың.
Айнектей түнүк Мөөрүңдү,
Аксакал чалга алдырдың,
Азаптуу Болот кайгырдың.
Менин көкүрөкчөм бурулдап,
Көргөндө түшүм бузулган.
Көксөө чалга алдырып,
Көй калдың сүйгөн кызыңдан.

Мен алыска кеткенде,
Айда бир кабар салбассың,
Артымдан издеп барбассың,
Мен жүрөрмүн кайгырып,
Алымдан кабар албассың.
Азаптуу кыздан экемин,
Ажыдаар менен арбаштым.
Ак шумкар шаңшыйт кыядан,
Ак туйгун учат уядан.
Атамдай болгон картаң чал,
Мени алганына уялам.
Азамат болсоң тим жатпай,
Атчан жатып кубала.
Айтышкан сөздү унутпа,
Антыбыз бар го убада.
Ак Мөөр деген кыз бар деп,
Бу чал кайдан чыга калды туурадан.
Берметтей жүзүм кал басып,
Түбү келип мен болдум го куураган.
Ак шайы менин көйнөгүм,
Ак шайынын көркүнө
Ак тукаба кош эндүү,
Алыска сапар баратам,
Армандуу Болот, кош энди.
Ак зоонун башы тереңден
Ак шумкар чыгат беренден.
Ажыраарым мен билсем,
Азапка түшпөйт элем мен.
Аракет кылбай тим жүрүп
Айрылдың мендей чеберден.
Көк зоонун башы тереңден,
Көк шумкар чыгат беренден,
Көрүнбөй кетеримди мен билсем,
Көйгөйгө түшпөйт элем мен.
Ай далымда колоң чач,
Тарабай кетип баратам.
Артымда көйкөл сен калдың,
Карабай кетип баратам.
Алтын жанды куу чалга,
Баалабай кетип баратам.
Алтыным сени көрүштү,
Санабай кетип баратам.

Ай, Бөкө, сайсагызган сайда оттойт,
Сарала жылкы кайда оттойт?
Санаасына жете албай,
Саргайып Болот калды окшойт!
Алты катын байбиче
Айдап жүрүп күң кылар,
Алтын баш чыкпас ордосуң
Аман кал Болот, сен мында
Алты жыл күтөм жол карап,
Алты жылда келбесең,
Алганың ошол кыз каалап.
Алсаң ал байкуш бой өтпө,
Айтарсың эстеп бир баалап.

Мөөр үшүнү айтып бүткөндөн кийин Болот: — Сен ыйлап баратсаң, мен жыргап калып жатыптырмынбы, — деп Болоттун сокур көзүнөн сокур булак суу чыгып, Мөөрдү кучактап алып Болоттун сөз баштап турган жери:

— А, Мөкөм, акак бир тилдүү, ай жүздүү
Айда бир көрсөм жылдыздуу.
Ай чырайлуу жамалды,
Арзызам сендей табамбы?
Азабына мен калып,
Сени, аксакал Жантай чал алды.
Күкүк тилдүү, күн жүздүү,
Күндө көрсөм жылдыздуу.
Күн чырайлуу жамалды,
Күйгүзүп Жантай чал алды.
Күйүтүңө мен калдым
Күйсөм оо, сендей табамбы?
О, Мөкөм адырда оттойт бар жылкы,
Арам өлсүн миң жылкы.
Алачка¹ кетсин үй-мүлкү,
Ак Мөөрүм менин кана? — деп,
Ээ-эй, айтууга болдум шум күлкү.
Оо, Мөкө, торпудан оттойт бир жылкы
Токойдон үркүп кошкуруп
Доңуз болсун миң жылкы.
А тозокко кетсин үй-мүлкү,
Толмочум сенден айрылып
Тобума болдум шум күлкү.
Токсон байтал айдатып,
Топудай кебез байлатып,
Той жүктөп куда түшпөгөн
Менин, атама жетсин убалым.
Ак Мөөрүм сенден айрылып,

Көп кечикпей барып тур,
Күйөмүн, Болот көп санап.
Карайган гана чөлдүн токою
Карагай бекен, тал бекен?
Катарынан да кем болуп
Кайгырган биздей бар бекен?
Кантейин барам аргасыз
Менин каалаганым чал бекен?
Ак Мөөр деген кыз бар деп,
Ал кимден угуп алды экен?
Кашайган как баш жөтөлүп
Кай жактан келип калды экен?

Азаптуу күндө турамын.
Тогуз айчылык жүрсөң жол
Менин, толгонуп алым сурагын.
А менин укурук боом, аа кыл аркан,
Кыл кошуп эшкен оо чын аркан.
Оо, Мөкөм, топчу бир кулак тор
жорго ат,
Топ жыйынга минбедим.
Толмочум Мөкөм өзүң мен
Тобумда бирге жүрбөдүм.
Толмочум сенден айрылып
Тозогун тарттым дүйнөнүн.
Тотудай көзүң жайнатып
Чаржайыт жылкы четинде
Мен ырдап турсам ыргала.
Минтип кетеринди билгенде,
Мен келбей бир койбой тим гана
Атаңдан көрбөй бергенди
Айдай Мөкүш, сен үчүн
Ал арам айылга салат чеңгелди.
Ааламды билген шум экен
Ага айтышып кайсы эр тең келди.
Айыл да аман, сен да аман,
Аякта болгон сен да аман.
Акыры болдум мен жаман,
Армандуу Болот сенделдим.
Кийгениң кытай кырмызы,
Сага кимдердин түшпөйт жылдызы.
Кыдырган чалга жакпаптыр,
Кыргыздын канча миң кызы.
Ак Мөөр деген кыз бар деп,

¹ Алачка — казак, кыргыз деген мааниде.

Жактырган гана сендей нур кызды,
Жылдызын колдон түшүргөн,
Түбү жигиттин болдум муңдуусу.
Тоо ашып көчтүң сүйгөнүм.
Кайчы бир гана кулак оо карала ат
Карматып тойго минбедим,
Кадырман Мөкөм, өзүң менен
Калкымда бирге жүрбөдүм.
Көрүнбөйсүң кыядан,
Каякка кеттиң сүйгөнүм?
Каралдым сенден айрылып
Капасын тарттым дүйнөнүн.
Саргамтыл түстүү сары жайыт

Санаамдан Мөкөм кетпейсиң,
Мен сагынармын саргайып.
Ак калтар түлкү жем издейт,
Ак шумкар көктөн эңиштейт,
Айылдан тандап бирди алармын
Ар жоругу сага келишпейт.
Ак калтар сенсиң каңшыдым,
Ак ала барчын жанчыдым,
Арам өлгөн Жантай чал,
Ак жаркын алды малчынын.
Чакырды Мөөрүм келсин деп,
Чабарман барды шум бала,

Мөөрдү Жантай алып кетет. Алты жылдан кийин Мөөргө бир жолугуп кабар алып келип, анан аял алыштын камын кылайын деп, Жумгалдан чыгып Кеминге барса Жантай жок экен дейт, беш күн Мөөрдө мейман болуп жатып, алтынчы күнү кетейин деп аттанып чыгып, ушу боюнча эле кетип каламбы деп, көрпөчөсүн салынып, чапанды айкарасынан жамынып, намаз шам иңир арасында ойгонуп атын токунуп минип, же кайта барарын билбей, же кетерин билбей турса, бир күржүн салынган бөктөрүнчөктүү адам кетип баратат. Астынан тосуп чыгып кайдан келатыр элең десе, «Жантайдын жигити элем, Жантай үйүнө түштү, менин үйүм мынабу белдин ар жагы эле, үйүмө баратам» — деди. — Ой, Жантай келдиби? — Келди. Жантай келсе мынча келгенден кийин Жантай менен Мөөр экөөнүн отурушу бири-бирине ылайык бекен көрүп кетейин, ажалым жетсе Мөөр үчүн өлүп кетейин — деп, кайра бура тартып, камчыланып жөнөдү дейт. Жантай менен Мөөр отурган үйгө бастырып келип, аттан түшүп, атты кырчоого байлап, камчыны сүйрөп Жантайдын үстүнө кирип барып: — Салоом алейкум баатыр, аман-эсен келдиңби?

— Ой, сен ким элең, ороңдоп мага салам берген?

— А, мен.

— Мен деген ким?

— А, мен өзүм.

— Өзүм деген ким?

— Ал мен — Болот.

— Кайсы Болот?

— Алдагы Мөөрдүн жээни Болот.

— Баягы сокур жылкычы сенсиңби?

— Дал ошонун өзү мен.

— Кана эмесе отургун, — деп, жанына отургузуп алып, — башка кепти коюп эле баягы мен алганы барганда Мөөрдү кошуп бир ырдапсың. Ошону бир ырдап бергин, анан отургузам, — деди дейт. Ошондогу Болоттун ырдаганы:

— Эр Жантай, арстандык кылсаң кечерсиң, .
Арстандык жайың жок болсо,
Алмадай башым кесерсиң.
Кандык кылсаң кечерсиң,
Кандык жайың жок болсо
Менин кара башым кесерсиң.
Кытайды чаптың, эл алдың,
Кыркышкан жоодон кек алдың.
Кыз кезинде Мөөрүмдүн,
Кырдаалдуу доорун мен алдым,
Түбү кыраандык кылып сен алдың.
Кызышып жүрөр чагымды,
Кыз Мөөрүмдөн айырдың,
Кыйноосунда мен калдым.
Эр Жантай, Жеркенди чаптың эл
алдың,
Жетишип жоодон кек алдың.
Кыз кезинде Мөөрүмдүн
Жетисинде күтүп мен алдым.
Түбү жетиктик кылып сен алдың.
Жете албай тилек-мүдөөгө,
Жер кучактай мен калдым.
Канча айтсам, Жантай, кечиргин,
Алдың бир терең-тереңсиң
Аларыңа алгырдан кыйын беренсиң.
Акыретке барганда,
Ак Мөөрүмдү дооласам,
Капырай, эминенди бересиң?
Кабардар болгон эр Жантай
Кайгы аралаш капаман.
Акыретке барганда,
Алармын сенин жакаңан.
Алайга чаптың күлүктү,
Аргымак атын коштоттуң
Ак Мөөрүмдөн айрылтып,
Азаптуу Жантай, боздоттуң.
Дубанга чаптың күлүктү,
Тобурчак атын коштоттуң.
Толмочуман айрылтып,
Тозоктуу Жантай, боздоттуң.
Аргымак чаптың алыска,
Алжысаң кеттиң намыска.
Азирет дарттуу мен болдум,
Ак Мөөрүмдөн калышта
Кырк жигитиң айдай бар
Кылычыңды байлай бар
Кыяматка барышта.

Кылганың жалган беле деп,
Кыз алар жары эле деп,
Мөкөм үчүн кыйдырам чыбык калыска
Ак шайы кийип белсенип,
Ак шайынын көркүнө
Ак тукаба кылактап.
Каниет эле көзүмө,
Кыраңда турса кылактап.
Акыретке барганда
Жантай, минермин ак эшектей
кулактап.
Көк шайы кийип белсенип,
Көк шайынын көркүнө
Көк тукаба кылактап.
Каниет эле көзүмө,
Көрүнүп турса кылактап.
Койкапты көздөй барганда
Көгарттын дубанасындай,
Жантай чал, сени
Көк эшек кылсам кулактап.
Жантай, ачпадың менин көөнүмдү,
Ак Мөөрүмдөн айырып
Сен саргайтып салдың көгүмдү.
Бербесең да, берсең да
Бир айтайын сага жөнүмдү,
Арстандык кылсаң руksaат бер,
Эртең ээрчитип кетем Мөөрүмдү.
Кашкарга карап жол кетет
Каптаган калың кол кетет,
Карып деле калыпсың,
Кайтарып берсең канетет? — деген
экен.